

O'zbekiston Respublikasi Joqari ha'm O'rta Arnavli Bilimlendiriw Ministrlig
A'jiniyaz atindag'i No'kis Mamleketlik Pedagogikalig Instituti

**"O'ZBEK, QARAQALPAQ XALQI ETNOGENEZI HA'M
ETNIK TARIYXI" p'ainen**

LEKTSIYA TEKSTI

**TARIYX
BAKALAVR TA'LIM BAG'DARI
4-kurs VII-semestr**

du'ziwshi t.i.k. T.Kud'yarova

1-TEMA: Kirisiw. O`zbek ha`m Qaraqalpaq xalqi etnogenezi ha`m etnik tariyx kursinin` ma`qseti, waziypalari ha`m u`yreniw predmeti.

JOBASI:

1. Kirisiw. O`zbek ha`m Qaraqalpaq xalqi etnogenezi ha`m etnik tariyx kursi ha`m onin` tariyxnamasi.
2. Pa`nnin` predmeti, izertlew ob`ektlari ha`m tariyx iliminde tutqan orni. Pa`nnin` ilimiy-metodikaliq tiykarlari ha`m pa`nler ara baylanisi.
3. O`zbek ha`m Qaraqalpaq xalqi etnogenezi ha`m etnik tariyx pa`ninin` jetilisen ka`mil insandi ta`rbiyalawdag`i orni.

TAYANISH TU`SINIKLERI

Pa`nnin` predmeti ha`m aktual` mashqalalari. Metodologiyaliq tiykarlari, materialliq ha`m jazba derekler, panler-ara baylanisi. Xalqimiz tariyxin u`yreniwidin` a`ha`miyeti. Etnogenez maselesinin` u`yreniliwi. O`zbek ha`m Qaraqalpaq xalqi etnogenezi ha`m etnik tariyx maselesinde jana ko`z qaraslar, pikirlerdin` payda boliwi.

XXI a`sir bosag`asinda Watanimiz tariyxinda jan`a da`wir baslandi. O`zbekstan o`zinin` ma`mleketlik g`a`rezsizligin qolg`a kirgizdi. Du`n`ya kartasinda ja`ne bir g`a`rezsiz ma`mleket-O`zbekstan Respublikasi payda boldi.

G`a`rezsizlikke eriskennen son` xalqimizdin` o`z eli, tili, ma`deniyati, qadriyatlari tariyxin biliwge, o`zligin an`lawg`a qizig`iwshilig`i artip barmaqta. Bul ta`biyg`iy jag`day, adamzat payda bolg`annan baslap ata-babalarinin` kimligin, na`sil-tiykarin kelip shig`iwin, o`zi tuwilip o`sken awil, qala, qullasi Wataninin` tariyxin biliwdi qa`leydi. Ha`zir O`zbekstan dep ataliwshi territoriya, yag`niy bizin` Watanimiz tek g`ana Shig`is emes, al jer ju`zlik tsivilizatsiya oshaqlarinin` biri bolg`anin du`n`ya moyinlamaqta.

Ata babalarimizdin` a`sirler dawaminda toplag`an turmisliq ta`jiriybeleri, diniy, a`dep-ikramliq, ilimiy ko`z qaraslarin o`zinde ja`mlegen bul qol jazbalardi juwapkershilik penen teren` u`yrenetug`in da`wir keldiyu

Halqimizdin` milliy o`zligin an`lawinda ruwxiy du`n`yasi bay, ka`mil insandi ta`rbiyalawda, Watanimiz tariyxin u`yreniwidin` a`hmiyeti og`ada u`lken. Ruwxiyliq`in tiklewi, tuwilip o`sken elinde o`zin basqalardan kem sezbey, basin ba`lent ko`terip ju`riwi ushin insanga, a`lbette tariyxiy yadi kerek.

Prezidentimiz I.Karimovtin` "O`zbekstannin` o`zining` jan`alaniw ha`m rawajlaniw joli", Tarixiy xotirasiz kelajak ywq ", "O`z keleshegimizdi o`z qolimiz benen qurip atirmiz", h .t.b. miynetlerinde ja`miyetimizdi jan`alaw ha`m rawajlandiriwdin` o`zine ta`n joli, sotsialliq ha`m ruwxiy turmisti jaqsilawdin`, milliy qa`dir qimbatimizdi ha`m da`stu`rlerimizdi qayta tiklew din` aniq kontsepsiyasi islep shig`ilg`an, tariyxiy yadigerlik tin` insan ruwxin tiklewdegi a`hmiyeti aship berilgen.

O`zbek, qaraqalpaq xalqi o`zining` bay ha`m qa`dimiy ma`mleketshilik ta`jriybesine, tariyxina iye. Ha`zirgi O`zbekstan aymag`inda da`slepki g`a`rezsiz ma`mleketlik du`zilmeleri eramizdan buring`i birinshi min` jilliq baslarinda payda bolip, shamamenen 3000 min` jil dawaminda bekkemlenip barg`ani ha`m dun`ya ma`mleketshiliginin` rawajlaniwinda en` joqari da`rejede ko`terilgeni ja`ha`nge ma`lim.

Watanimiz tariyxi o`zbek xalqinin` ja`ha`n ha`m ma`deniyati g`a`ziynesine u`lken u`les qosg`anlig`inan guwaliq beredi. Ulli babalarimiz- Muxammed Muso al-Xorezmiy, Abu Nasr Farabiy, Ahmad al ibn Ismoyil al-Buxariy, Abu Iso at-Termeziy, Bahawaddin Naxshbandiy, Axmad Yassawiy, Amir Temur, Iirza Ulug`bek, Alisher Nawayi, Zahraddin Muxammad Babur ha`m basqada babalarimiz xizmetleri menen maqtanish ete alamiz.

O`zbek, Qaraqalpaq xalqi etnogenezi ha`m etnik tariyxi pa`ni sotsial-gumanitar pa`nler menen baylanisli halda u`yreniledi. Tariyxtaniw, u`lketaniw, arxeologiya, arxivtaniw, antropologiya, etnografiya siyaqli arnawli pa`nler tariyx filosofiyasin sin`diriw, an`lap jetiwde ko`meklesedi.

***O`zbek, Qaraqalpaq xalqi etnogenezi ha`m etnik tariyxi pa`ninin` teoriyaliq ha`m metodologiyaliq tiykarlari:*** Tariyxiy waqiyalardi u`yreniwde qanday ilimiy-teoriyaliq, metodologiyaliq tiykarlarg`a tiykarlaniwdin` a`hmiyeti og`ada u`lken. Adamzat ja`miyetindegi tariyxiy waqiya, ha`diyselerdi u`yreniw din` a`hmiyetli teoriyaliq metodologiyaliq tiykarlarinin` biri ja`miyet rawajlaniwinin` nizamlarin aship beriwshi ***dialektikaliq metod bolip esaplanadi.*** Insaniyat turmisi, ja`miyet rawajlaniwi dialektikaliq protsess.

Dialektika- a`lem bir pu`tin ha`m ajiralmas, onda bolatug`in ha`diyseler, waqiyalar uliwma ha`m o`z-ara baylanista, u`zliksiz ha`rekette, qarama-qarsiliqli rawajlaniwda boladi dep ta`lim beredi. Dialektika ju`da` uzaq tariyxqa iye, onin` biliw teoriyasi sipatinda qa`liplesiwi ha`m rawajlaniwinda Geraklit, Aristotel`, Xorezmiy, Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Ulug`bek, Dekart, Spinoza, Gertsen, Gegel` ha`m basqa alim ha`m ag`artiwshilardin` xizmeti u`lken. Olar ta`biyat, tariyxii ha`m ruwxii du`n`yani bir protsess sipatinda, yag`niy olardi u`zliksiz ha`reket etip, o`zgerip, rawajlanip turatug`in halda, rawajlaniwdi ishki baylanista alip u`yreniw metodologiyasin jaratti. Dialektikaliiq metodologiya ha`r qanday ma`mleket tariyxin jer ju`zi xaliq lari tariyxii menen baylanisli halda u`yreniwdi talap etedi. O`ytkeni, ha`r bir xaliq tariyxinda milliylik, o`zine ta`n qaytalanbas o`zgeshelikleri menen birge jer ju`zlik tariyx, pu`tkil insaniyattin` rawajlaniwi menen uliwma baylanista boladi.

Tariyxii waqiya, ha`diyselerdi u`yreniw, pikirlewde ha`m bayan etiwde ob`ektiv, xaqiiqii, a`dalatli qatnasta boliw en` a`hmiyetli metodologiiialiiq qag`iyda bolip esaplanadi.

**Ob`ektivlik-** qag`iydasi tariyxii waqiya, ha`diyselerdi u`yreniwde olar menen baylanisli bolg`an barliq faktlerdin` pu`tin bir jiynag`in birge alip tekseriwdi, oni haqiiqii da`liyllerge tiykarlaniwdi talap etedi. Tariyxii ha`diyselerdi bir pu`tin halda, o`z-ara baylanista ha`m qatnasta dep tekseriw lazim.

**Tariyxii u`yreniwde tariyxiiq metodologiyasi** u`lken a`hmiyetke iye. Tariyxiiq qag`iydasi waqiya, ha`diyselerdi o`z da`wirinin` aniiq tariyxii sha`rayatinan kelip shiqqan halda u`yreniwdi talap etedi. Waqiya, ha`diyselerdi u`yreniwde tariyxii baylanis, tariyxii rawajlaniwdi basqa waqiyalar, ha`diyseler menen baylanista u`yrengende g`ana sol waqiya, ha`diysenin` uliwma tariyxii protsesstegi ornin duris aniqlaw, belgilew mu`mkin boladi.

Ha`zirgi da`wirde xaliqlardin` kelip shig`iwi ha`m xaliq bolip qa`liplesiw tariyxii menen olardin` xojalig`inin` tu`ri, ja`miyetlik du`zimi, turmis o`zgesheligi ha`m xaliqtin` tag`i basqa ma`seleleri menen tek ilimpaz-tariyxshilar g`ana emes

ha'r bir adam qizig'adi. ha'r bir sanali adam o'zine biz kim edik, ata-babalarimiz qay jerlerde, qalay jasag'an, ma'deniyati, ruwxiylig'i qanday da'rejede bolg'an degen sorawlardi qoyadi. Biraq bul sorawlarg'a juwapti bir eki g'ana da'rekke tiykarlanip sheshiwge bolmaydi. Ma'selen, xaliqtin atinan onin' kelip shig'iwin, bolmasa ol xaliqtin' so'ylew tiline qarap, bul xaliq sol tilde so'ylegen xaliq arasinda qa'liplesken dep juwmaq shig'ariw gumanli boladi. Onday juwmaq adamlar a'sirese xaliqlar arasinda ruwxiyliqtin' duris rawajlaniwina irkinish etedi, geyde xaliqlar arasinda qarama-qarsiliqti payda etiw mu'mkin. Respublikamizda g'a'rezsizliktin' ornawi menen ma'mleketimiz ushin en' basli ma'selelerdin' biri ata-babalarimizdin' bay ruwxiylig'in, ma'deniyatin tiklew, rawajlandiriw, olardin' dereklerin aniqlaw bolip otir. Biraq ha'r qanday miyrasti tiklewde ha'm rawajlandiriwda ilimiy talqilaw za'ru'r.

Tariyx xaliqtin' nag'iz tarbiyashisi. A'yyemgi zamanlarda bir ata-anadan tarqalg'an tuwg'an-tuwisq anlardin' ja'mlesiwi na'tiyjesinde qa'liplesken ja'ma'a't uriw dep ataladi. Tirishilik ta'shiwishi ha'm sirtqi dushpanlardan saqlaniw ushin adamlardin' tuwg'an-tuwisq anliq qa tiykarlang'an birlesiwini ma'jbu'r etken.

Temani bekkemlew ushin sorawlar:

1. O'zbek, qaraqalpaq xalqi etnigenezi ha'm etnik tariyxin u'yreniwde materialliq ha'm jazba esteliklerdin' a'hmiyeti?
2. I.A. Karimovtin' «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» miynetinde O'zbekstan tariyxindag'i qanday mashqalalar u'yrenilgen?
3. Tariyxiliq usilin ta'riyplen'?
4. «Avesto» da O'rta Aziya xaliqlari boyinsha qanday mag'liwmatlar berilgen?

A'debiyatlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat engilmas kuch T. 2008
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak ywq T. 1998.
3. Sagidullaev.A. O'zbekiston ilk ezma manbalarda. T., 1994
4. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalq lardan q olgan edgorliklar. t.1. T. 1968.
5. O'zbekiston tarixi (ma'ruzalar matni). T. 2000.
6. O'zbekiston tarixi. T. 2002, 2006
7. Usmanov Q, Sodiq ov M, Burxanova S. O'zbekiston tarixi. Darslik. T., 2006

2-TEMA: ETNOGENEZ HA'M ETNIK TARIXIMIZG'A TIYISLI AYIRIM ATAMALAR HA'M TU'SINIKLER.

JOBASI:

- 1. Etnos nazariyasina baylanisli jaratilg'an ilimiy shigarmalar.**
- 2. Etnikalıq ma'deniyat. Etnikalıq ma'deniyattı qa'liplestiriwshi faktorlar.**
- 3. Milliy ma'deniyat. Da'stu'r, u'rp-a'det ha'm ma'resimler.**

TAYANISH TU'SINIGI:

O'zbek, qaraqalpaq xalqinin' kelip shig'ıwi ha'm qaliplesiwi protsessinde «etnos», «etnik birlik», «elat», «qa'wim», «xaliq», «millet» siyaqli atamalar, tu'siniklerdin' orni ha'm a'ha'miyeti. Olardin' ja'miyetimiz rawajlanıwındag'i basqishlar menen baylanislig'i. «Etnos» nazariyasinin' tiykarg'i qa'siyetleri. Aymaqliq til birligi, etnikaliq, ekonomikaliq ha'm ma'deniy baylanisliq ma'seleleri.

Biz tariyximizdi teren' u'yreniw arqali ha'zirgi ku'nimizdi teren' bilemiz. Keleshekke ko'z jiberemiz. Ha'zirgi ku'nimiz o'tmishden kelip shiqqan, al keleshegimiz bolsa bu'gingi ku'nnin' dawami. Etnogenez ha'm etnik tariyxinin' izertlew predmeti tiykarinan etnoslar, elatlar bolip esaplanadi. Xaliqlardin' kelip shig'ıwi olardin' etnogenezi ha'm etnik tariyxi bu'gingi ku'ndegi etnografiya iliminin' basli mashqalasi ha'm ma'qseti bolip tabiladi. Ha'r bir xaliq o'zinin' payda boliwinin' ha'm etnogenzinin' o'zine ta'n bolg'an bay tariyxina iye.

XIX-a'sirdin' ekinshi yarimi ha'm XX-a'sir birinshi yariminda ja'ha'n etnografiyasi iliminde L.Morgan, E.Taylor h.t.b evolyutsion bag'darda izertlewler alip bardi. Rossiya etnografiyasinda N.Anuchin, Bograz-Tan, Ch.Ch.Valixanov, N.N.Mikluxo-Maklay, G.N.Potanin, E.Pesherovalar u'lken ilimiy izleniwler alip bardi ha'm sonin' menen birge O'rta Aziya elleri tariyxin-etnografiyasın, etnogenezin u'yrenip bardi.

XX-a'sir ekinshi yariminda O'rta Aziya sonin' menen o'zbek xalqi etnografiyasın u'yreniwde bir qansha ilimiy izertlewler alip barildi. Alimlarimizdan O.A.Suxareva, K.Shoniezov, T.A.Jdanko, V.Basilov, H.Ismaylov h.t.basqalar solar qatarinan. O'zbek xalqinin' etnogenezin ha'm etnografiyasın u'yreniwde XX-a'sirdin' 30-40 jillarında etnografiya ilimine

diqqat awdarila basladi. 1942-jili Tashkent qalasinda bolip o'tken SSSR Ilimler Akademiyasining «Etnografiya komissiyasi» o'z majlisin O'rtasiya xaliqlarining etnogenezin arnadi. Ha'zirgi da'wirde ja'ha'n xaliqlari haqqinda birikken etnografiyalik mag'liwmatlar jaziw, ja'ha'n xaliqlarining ornasiw kartasin du'ziw mashqalasi bar. Xaliqlardin etnografiyalik ko'rinisin izertlewde etnogenezi ha'm etnik tariyxin u'yreniwde, aniqlawda Etnologiya, Arxeologiya, Antropologiya, Fol'klor, Isskustwo, Ta'biyat-taniw, Til, A'debiyat, Sotsiologiya h.t.b. pa'nlerden paydalaniladi. Bulardan aling'an derekler xaliqlardin qaliplesiwi, rawajlaniw o'zgesheliklerin, tariyxin aniqlawda u'lken ja'rdem beredi.

G'a'rezsizlik jillarinda O'zbekstanda etnologiya pa'ni ilimiy jetiskenliklerge etisti. Orinlang'a ilimiy izertlewler na'tiyjesinde koplegen monografiyalar, ilimiy kitaplar, maqalalar jazildi. Xaliq izertlewshi alim I.Jabbarovt, H.Ismaylov, O.Buriev, A.Ashirov siyaqli ilimpazlar ozbek xalkinin turmis tarizi, toy maresimleri milliy qadiriyaqlarina baylanisli izertlezdi.

I.Jabbarovtin «O'zbeklar ananaviy turmush tarizi va madaniyati» T-2004, H.Ismaylov «O'zbek toylari» T-1994, O.Buriev «O'zbek oylasi tarixi», A.Ashirov «Avesto» dan meros marosimlar T-2001 kitaplari jazildi.

Karim Shoniyazovtin o'zinin yarim asirlik ilimiy izertleuleri natiyjesinde O'rtasiya aymaginda jashaushi o'zbekler ha'mde baskada xaliklar etnogenezi ha'm etnik tariyxina baylanisli fundamental izertlewler ju'rgizdi monografiyalar jazdi. Alimnin «Uzbek karluklari», «Uzbek xalqining etnik tarixiga oid», «Uzbek xalkining moddiy madaniyatidan lavhalar», «Kang davlati va Kanglilar», «Qarluq davlati va qarluklar», «Uzbek xalqining shakillanish jarayoni» siyakli miynetleri jarik ko'rdi

O'zbekstanda etnografiya ha'm etnologiya pa'ninin tariyxnamasi menen shug'illang'an ilimpazlardan A.Doniyarov, D.Hoshimova, I.Jabbarov, O.Buriev, T.Salimov, B.Isoqov atap o'tsek turarli.

Ha'zirgi da'wirge kelip Uz.R. bir qatar ilimiy oraylarinda etnologiya bagdarinda izertlewler a'melge asirilmaqda. Wz.RFA Tariyx instituti Etnologiya

bo`limi, WzMu «Arxeologiya-etnologiya» kafedrası, TerDU ha`m Qarshi DU da Etnologiya ilimiy orayi xizmet korsetpekte. O`zbekstan etnologiyasinin` mashkalalarina arnalg`an xaliq araliq ha`m respublikaliq a`njudanlar (1999,2000,2004, 2005, 2007jj) o`tkerildi. Ma`mleketimiz etnologlari AQSh, Angliya, Frantsiya, Yaponiya, Koreya, Turkiya, Orayliq Aziya respublikalari etnologlari menen birge ilimiy izertlewler ju`rgizbekde.

**Qa`wim**-tuwg`an-tuwisqanliq, millet dinles bir neshe uriwdin` ja`mlesiwi, sonday-aq bir uriw ta`biyiy tu`rde ko`beyip a`tirapindag`i uriwlardi boysindirip, o`z quramina sin`dirip jiberiw aqibetinde qa`wim retinde qa`liplesken boliwi mu`mkin. Qa`wimnin` uriwdan tiykarg`i parqi, ol uriwlarg`a bo`liniwden basqa o`z aymag`i qa`wimlik tiline, qa`wim ken`esine ha`m a`skeriy baslig`ina iye bolg`an. Qa`wimler adamlardin` awshiliq ha`m ko`shpeli sharwashiliq penen birge diyxanshiliq ha`m a`yyemgi temirshilikke o`te baslag`an gezlerinde payda bola baslag`an. Aqil jag`inan bo`liniwshilik mu`lkiy bo`liniwshilikke alip kelgen. Adamzat ja`miyetinde ba`rq ulla sonday bolg`an ha`m bunnan keyinde sonday boladi. Elat atamasi, en` a`weli, qa`wimler birlespesi, adamlardin` til, aymaq , ekonomikaliq ha`m ma`deniy jaq tan tariyxiy qarar tapq an birligin bildiredi. Elattin` kelip shig`iwina bir-birine ko`p jag`inan jaqin bir neshe qa`wimlerdin` ja`mlesiwi tiykar bolg`an. Adamlardin` elat-elat bolip, bir aymaq ta jasawlari, olar arasindag`i tuwg`an-tuwisq anliq uliwma ma`pdarliq sezimlerin ku`sheyttirgen. Uliwma ma`pdarliq u`les ha`m oni qorg`aw waziypasi ma`mleketti payda etken.

Elat bolip qa`liplesiwidin` bir neshe belgileri bolg`an ha`m ha`zirde sonday. Til jag`inan bir yamasa o`z-ara jaqin qa`wimlerdin` ja`mlesiwi elat boliwdin` tiykarg`i belgisi. Bir qa`wimnin` basqasi ta`repinen jawlap aliniwi na`tiyjesinde bir neshe qa`wim aralasip, elat payda bolg`an.

Xaliq atamasina filosofiyaliq jaqtan na`zer awdarsaq onin` ta`riypi-tariyxtin` ha`mme basqishlarinda ja`miyet waziypalarin sheshiwge tayar, jurt jumisina jaramli ha`m qa`biletli qatlam, sotsialliq birlik, tariyxtin` do`retiwshisi. Millet adamlardin` tig`iz tariyxiy birligi, uliwma ekonomikaliq turmis, til, aymaq birligi, ma`deniyat, sana, ruwxiy ja`mlesiwi demekdur.

O'zbek xalqinin` kelip shig'iwi ju`da` uzaq tariyxqa iye. Bul jag`day en` a`yyemgi ha`m erte orta a`sir da`wirinde tu`rli elat ha`m xaliqlardin` pu`tkil Oрта Aziya, Qazaqstannin` ken` territoriyalarında qosiliw ha`m aralasiw protsessi ju`z bergen. Bul territoriyada bir neshe min` jillar dawamında shegaralari o`zgerip turg`an tariyxiy-ma`deniy birikpeler ju`zege kelgen.

**Etnikalıq ma`deniyat.** A`dette, qanday da bir adam o`miri dawamında bir ja`miyetlik topardan basqasına, bir ma`mlekette ekinshisine o`tip jasawı mu`mkin, biraq ha`r qanday jag`dayda da ol o`zinin` etnikalıq tiyisliliginen waz keshpeydi. Bul o`z na`wbetinde, onı o`zine ta`n ta`rizde basqarıwg`a ha`m belgili bir normativlik o`lshem tiykarında tirishilik iskerligin ju`rgiziwge ma`jbu`r etedi. Sol sebepli iykemlesiwshi mexanizmnin` a`hmiyetli bo`limi etnikalıq ma`deniyat bolıp esaplanadı. Etnikalıq ma`deniyat etnosqa ta`n ma`deniy o`zgeshelikler kompleksinen quralg`an. Etnikalıq ma`deniyat kelip shıg`ıw negizinin` a`hmiyetli belgileri ha`m belgili bir ulıwma qızıg`ıwshılıqlar ko`leminde birikken adamlar toparının` payda bolıwı menen baylanıslı boladı.

Etnikalıq ma`deniyatqa etnikalıq da`stu`rler, etnikalıq simvollar, etnomilliy materiallıq ma`deniyat formaları — turaq jaylar, kiyim-kenshekler, azıq-awqatlar, fol`klor u`lgileri (epos, muzıka, oyın ha`m t. b.) kiredi. Mısal ushın a`yyemgi sharwalardıń u`yi esaplang`an otaw tu`rkiy xalıqlar arasında tu`rli atamada, olardıń forması ha`m du`zilisi qazaqlar, qırq`ızlar, qaraqalpaqlar arasında derlik birdey ha`m olar bunday u`ydi o`zlerinin` etnikalıq ma`deniyatlarınin` ajıralmas bo`legi sıpatında ko`rsetedi.

Etnikalıq ma`deniyattı qa`liplestiriwshi faktorlar. Etnikalıq ma`deniyat etnos tirishilik ta`rzinin` derlik barlıq tarawlarında: tilde, bala ta`rbiyasında, kiyim-kensheklerde, u`y-jay qurılısında, jumıs iskerliginde, u`y xojalıg`ında ha`m a`lbette fol`klorlarda ko`rinedi. Etnikalıq ma`deniyattın` qa`liplesiwinde ta`biyiy sharayat, til, diniy isenim ha`m etnostın` ruwxıy baylıg`ı da ta`sir etedi. Sonday-aq, etnikalıq ma`deniyattın` a`hmiyetli elementi xalıqtın` atı — etnonimi bolıp tabıladı.

Ha`zirgi zaman du`n`ya ma`deniyatı ha`m etnikalıq ma`deniyat: XX a`sirdin` son`ında bolıp o`tken zamanago`y tsivilizatsiyalıq protsessler etnoma`deniyat dinamikasın tu`pkilikli o`zgertip jiberdi ha`m bunın` na`tiyjesinde

du'n'ya boyinsha ken' u'rdis bolg'an ulıwmalıq ma'deniyat qa'liplesti, dep esaplaw mu'mkin. Ulıwmalıq ma'deniyat ja'miyettegi barlıq qatlamlar ha'm etnikalıq gruppalarda tarqalıw sha'rtleri menen birge o'zine ta'n mexanizmdi de jaratqan. Mine usı sebep boyinsha ulıwma ma'deniyat — ma'deniyattag'ı ulıwma du'n'yalıq qa'siyetler — kitaplar, fil'mler, radio ha'm televidenie, kiyim-kenshekler, shou-biznes, tok-shou, ayaq oyın, sport ha'm sol sıyaqlılardı jaratıw imkaniyatlardı payda bolg'an. Ulıwmalıq ma'deniyat jalpı sawatsızlıqtı saplastırıw, ayırıqsha ayaqlardıń ma'deniy izolyatsiyasın saplastırıwda u'lken a'hmiyetke iye. Biraq, o'z na'wbetinde sonı da ayırıqsha aytıp o'tiw kerek, ha'tteki ulıwmalıq ma'deniyatta da etnikalıq ma'deniyattan kirip kelgen etnikalıq o'zgesheliklerdi ushıratıw mu'mkin. So'zsiz, ulıwmalıq ma'deniyattın' shaxstı passiv qa'liplestiriwi menen baylanışlı qarama-qarsı ta'repleri de bar.

Milliy ma'deniyat. Da'stu'r, u'rp-a'det ha'm ma'resimler: Tariyxıy etnologiya pa'ni etnografiyadan, yag'nıy xalıqlardıń turmıs ta'rzi, materiallıq ha'm ruwxıy ma'deniyatın sıpatlawdan baslang'an. XIX a'sir, XX a'sirdin' birinshi yarımında qa'nigeli alımlar ha'm izertlewshiler ta'repinen tiykarınan mag'lıwmatlardı toplaw isleri orınlang'an. A'sirese, bug'an mine usı da'wirde du'n'ya boyinsha alıp barılğ'an kapitalistlik siyasatı da tikkeley ko'meklesken, bul siyasiy kapitalistlik ellerdin' ma'deniyatı, turmıs ta'rzi ha'm ulıwma milliy o'zgesheliklerinen tolıq xabardar bolıwın bildirer edi. İzertlewshiler ta'repinen belgili da'rejede faktlerge tiykarlang'an materiallar toplang'annan keyin etnologiyalıq bag'darda toplang'an materiallardı ulıwmalastırıw ha'm belgili bir teoriyalıq - metodologiyalıq kontsentsiyag'a tayang'an halda analizlew protsesi baslang'an.

Zamanago'y etnologiya iliminde izertlew teması ja'ne de teren'lestirilgen halda du'n'yadag'ı en' u'lken etnoslardan baslap, en' kishi xalıqlardı ja'ne de izshil u'yreniwge ha'm olardıń da'stu'riy sonday-aq zamanago'y turmıs ta'rzi, ma'deniyatın biliwge u'lken dıqqat qaratılmaqta. Ha'r bir milliy-etnikalıq ma'deniyat o'zine ta'n o'zgeshelikleri menen ayırılıp turadı ha'm ha'r qıylı na'rse, waqıya, ha'diyse, protsesslerde ko'riniwi mu'mkin. Ha'r bir etnikalıq ma'deniyat

o'zine ta'n logikag'a iye ha'm usi logika tiykarında usi ma'deniyatqa ta'n tiykarg'ı o'zgermes ha'm ekinshi da'rejeli o'zgeriwshen' qa'siyetlerdi tu'sindiriw mu'mkin.

Da'stu'riy milliy ma'deniyatı bir pu'tin ha'm ko'p qırlı qubılıs sıpatında u'yreniw, onın' du'zilisi, tiykarg'ı ko'rinisleri, formaların anıqlaw u'lken a'hmiyetke iye. Sol sebepli biz etnoma'deniyat evolyutsiyası ha'm ulıwma qabıllang'an ma'deniyat sıpatlamasınan kelip shıg'ıp, xalıq ma'deniyatının' tiykarg'ı tarawlarına dıqqat qaratamız. Etnoma'deniyat ha'm onın' quramlı bo'limi bolg'an da'stu'riy xalıq ma'deniyat sistemasının' quramlı bo'liminde: xalıq danışpanlıg'ı, xalıq filosofiyası, xalıq isenimi, xalıq pedagogikası, xalıq a'detleri, xalıq do'retiwshiligi, xalıq oyunları, dem alıw ma'deniyatı, xalıq pa'zendeligi, milliy kiyimler, xalıq arxitekturası, xalıq a'meliy ko'rkem-o'neri, xalıq meditsınası, xalıq turmıs ma'deniyatı sıyaqlı ko'plep tarawlardı ajratıwıg'a boladı.

Da'stu'riy xalıq ma'deniyatının' barlıq tarawlarında a'wladlardın' du'n'ya qarasları, filosofiyalıq tu'sinikleri o'z ko'rinisin tapqanlıqtan etnoma'deniyat quramında xalıq danışpanlıg'ına ayırıqsha dıqqat awdarıwı tiyis. Bunın' sebebi sonda, xalıqtın' sana-sezimi, ideya, pikir, biliim, du'n'ya qarasların an'latqan etnoma'deniyat ko'rinisin xalıq filosofiyalıq danışpanlıg'ısız ko'z aldımızg'a keltiriw qıyın.

Xalıq ma'deniyatı delingende ken' ma'niste etnos o'mirindegi barlıq qadiriyaqlar tu'sinilse de, onın' tu'p ma'nistegi negizin xalıq da'stu'rleri quraydı.

Etnologiya pa'ninde «ma'resim», «u'rp-a'det», «da'stu'r», «bayram» lar pa'nnin' tiykarg'ı izert lew ob'ekti sıpatında ken' qollanıladı. Sebebi, ha'r bir xalıqtın' qa'liplesiw protsesi menen birge og'an ta'n ha'm say bolg'an milliy etnikalıq da'stu'rler, u'rp-a'detler, ma'resimler ha'm bayram, seyiller qa'liplesip rawajlanadı. Olar adamlar turmıs ta'rzinin' a'hmiyetli bir buwını formasında quralıp baradı.

Etnologiya pa'ni qa'liplesken da'wirden baslap milliy da'stu'rler, u'rp-a'detlerdi xalıq ma'deniyatının' fenomeni sıpatında u'yreniw en' baslı mashqalalardan biri. Milliy miyraslarımızdın' xalıq turmısı ha'm da'stu'riy ma'deniyatında tut qan ornı, olardıń genezisi ha'm o'zine ta'n o'zgeshelikleri, sonday-aq, saqlanıw faktorları boyınsha izertlewler u'lken a'hmiyetke iye.

«**Da'stu'r**» — tariyxiy rawajlanıw protsesinde ta'biyiy ha'm ja'miyetlik mu'ta'jlikler tiykarında payda bolatug'ın, ata-babalardan a'wladlarg'a miyras bolıp, adamlardıń ma'deniy turmısına ta'sir etetug'ın ma'deniy qubılıs. Da'stu'r o'zine ta'n ja'miyetlik ta'rtip sıpatında adamlar sanasına sin'gen (ulıwma yamasa ma'lim bir topar ta'repinen), qabıl etilgen ta'rtip ha'm qag'ıydalar kompleksi bolıp esaplanadı.

U'rp-a'det tu'sinigi bolsa, ju'da' ken' bolıp, ol o'z ishine xalıq turmısının' barlıq ta'replerin - a'piwayı ku'ndelikli u'rdis, u'rp-a'detler, ırım-sırımlar, o'z-ara qatnas ta'rzi ha'm de barlıq ma'resimlerdi pu'tkilley qamtıp aladı.

Ma'resim ataması salıstırmalı tar tu'sinik bolıp, ol sol xalıq turmısının' belgili bir tarawlarında xalıq ta'repinen qabıl etilgen, ko'binese simvolikalıq xarakterge iye bolg'an ha'm belgili bir adamlar ta'repinen arnawlı uyımlastırılatus'ın mitinglerden ibarat. Sonday-aq ma'resim - insan o'mirinin' materiallıq ha'm ruwxıy turmısının' talap ha'm usınısı (mu'ta'jligi) sebepli ju'zege kelgen ha'm keletug'ın qubılıs bolıp esaplanadı. Ha'r qanday ma'resim ol yaki bul xalıqtın' ma'lim bir tariyxiy rawajlanıwı basqıshındag'ı ja'miyetlik-ekonomikalıq, siyasiy ha'm de ma'deniy rawajlanıw da'rejesin ko'rsetiwshi tiykarg'ı belgilerdi o'zinde ja'mlestirgen halda payda boladı ha'm jasaydı

«**U'rp-a'det**» delingende adamlardıń turmısına sin'ip ketken, belgili bir mu'ddet ta'kirarlanıp turıwshı is-ha'reket, ko'pshilik ta'repinen qabıllang'an minez-qulıq qag'ıydaları ko'nlikpesi tu'siniledi. Demek, ma'resim ha'm u'rp-a'detke berilgen qısqasha qatarlardan da ko'rinip turg'anınday u'rp-a'det tu'sinigi xalıq turmısının' barlıq tarawların o'z ishine qamtıp alsa, ma'resim tu'sinigi turmıstın' belgili bir tarawlarına g'ana tiyisli boladı. U'rp-a'det bir waqıttın' o'zinde bir shaxs yamasa ko'pshilik ta'repinen orınlanıwı ma'jbu'riy qa'de bolsa, ma'resim belgilengen shaxslar ta'repinen orınlanıwı tiyis bolg'an is-ha'reketler. Atap aytqanda, kishinin' jası u'lkengen birinshi sa'lem beriwi yamasa ko'pshilikke azshılıqtın' sa'lem beriwi, miymanlarg'a ayrıqsha hu'rmet ko'rsetiw, bayram aldınan jaqınları, kekseler, qon'sı-qobalardıń jag'dayınan xabar alıw sıyaqlı ko'rinisler o'zbeklerge ta'n *milliy u'rp-a'detler* bolıp esaplanadı. U'rp-a'detler menen ma'resim arasındag'ı o'z-ara ayırmashılıqtı olardıń ishindegi simvolikalıq

ha'reketlerdin' qollanılıw da'rejesi arqalı da an'lap alıw mu'mkin. Atap aytqanda, u'rp-a'det o'z ishine simvolikalıq ha'm simvolikalıq bolmag'an ha'reketlerdi tolıq qamtıp alsa, ma'resim tek simvolikalıq xarakterdegi is-ha'reketlerdi g'ana qamtıp aladı. Sonın' menen birge, u'rp-a'det belgili bir xalıq ushın o'zgerissiz qa'de, norma bolsa, ma'resim birdey xalıq ko'leminde keskin parqlanıwlarg'a da iye boladı. İnsannın' o'mir jolı menen baylanıslı halda orınlanatug'ın ma'resimlerdin' ko'pshiligin shan'araq u'rp-a'detleri ha'm ma'resimler quraydı.

Shan'araq-xalıq ma'resimlerin – shan'araqtın' ol yaki bul ag'zasının' o'mirindegi a'hmiyetli waqıyalardın' mazmun-ma'nisinen kelip shıg'ıp, to'mendegilerge ayırıp ko'rsetiw mu'mkin:

- shan'araqta perzenttin' tuwılıwı ha'm onın' ta'rbiyası menen baylanıslı bolg'an u'rp-a'det ha'm ma'resimler;
- neke toy ma'resimleri;
- shan'araq ag'zasın son'g'ı jolg'a shıg'arıp salıw, yag'nıy jerlew menen baylanıslı u'rp-a'det ha'm ma'resimler.

TEMANI BEKKEMLEWShi SORAWLAR:

1. Qaraqalpaq etnografiyasın izertlewshi ilimpazlardı atan`.
2. Al-Xorezmiydin` etnografiyalıq qaysı shig`armasında jerlerdin` atlari, qalalar, tawlar, da`r`yalar, ten`iz atlira atalıp ko`rsetilgen.
3. Gulbadanbegim do`retgen biybaha tariyxiy-biografiyalıq shig`armanı aytip berin`.
4. Qaraqalpaq xalqının` etnogenezi ma`selesinde pikir aytqan evropalı ilimpazlar kimler edi.
5. «O`zbek» so`zinin` kelip shig`iwi haqqında 32 o`zbek qa`wimlerinen` dizimi haqqında pikiridi birinshi bolip aytqan venger sayaxatshi kim.

A`debiyatlar

1. Its R.F. Vvedenie v etnografiyu. L., 1974. Izd. vtoroe, 1994
2. Tokarev S.A. Istoki etnograficheskoy nauki. M. Nauka, 1978
3. Jabbarov.I. O'zbek xalqi etnografiyasi. T.1996
4. Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi. T. «Yangi asr avlodi», 2005
5. Mambetov.K.Qaraqalpaqlar etnografiyasi. N.1994
6. SHaniyazov K. Qang' davlati va qang'lilar. Toshkent-1990.
7. Tolstov S.P. Osnovnie problemi etnogeneza narodov Sredney Azii. SE. 1947, VI-VII,
8. Kud'yarova T. Etnologiya (Oqi w qollanba). N.: NMPI-2011.
9. Ma'mbetov K. Qaraqalpaqlar shejiresi. N.: 1994

3-TEMA: O`ZBEK, QARAQALPAQ XALQININ` KELIP SHIG`IWI MA`SELESI HAQQINDAG`I TARIYX ILIMINDEGI KONTSEPTSIYALAR.

JOBASI:

- 1. Etnogenez tariyx iliminin` basli ma`selesi ekenligi.*
- 2. O`zbek xalqinin` etnogenezi ha`m etnik tariyx ma`selesinin` tariyx iliminde uyreniliwi.*
- 3. Qaraqalpaq xalqinin` kelip shig`iwi ma`selesinin` tariyx iliminde uyreniliwi.*

TAYANISH TU`SINIKLER

Etnogenez ma`selesi, O`zbek, qaraqalpaq xalqinin` etnogenezi haqqindag`i Sh.Lapin, M.Bexbudiy, V.Raulov, T.Vamberi, V.Bartold, N.Ostraumov, Yu.Bregelev, S.Polyakov pikirleri. Etnogenez tariyx iliminin` basli ma`selesi ekenligi. Etnostin` ko`p komponentligi. N.V.Xanikov S.P.Tolstov, P.P.Ivanov B.V.Andrianov, Ya.Gulyamov, K.Shaniyazov, A.Asqarov, S.Kamalovlardin` o`zbek, qaraqalpaq etnosi haqqindag`i pikirleri.

XIX a`sirdin` yariminda ha`m XX a`sir baslarinda u`lkemizge sayaxatshilar, elshiler ta`repinen ko`plegen mag`liwmatlar toplandi, olar ku`ndelik da`pterinde jazip qaldırıldı. Ha`zirgi da`wir ko`z qarasınan bul mag`liwmatlardı analiz etiw, ilimiy aylanısqa kirgiziw ha`m baha beriw tariyx ilimindegi aktual wazıypalardın` biri bolıp tabıladı.

A`sirese shıg`ıs xalıqlarının` sonın` ishinde orta Aziya xalıqlarının` etnogenezin ha`m etnik tariyxın uyreniwde XIX a`sirdin` basında ashılğ`an Kazan universitetinin` sostavında shıg`ıs tillerin biletug`ın, onın` tariyxı menen shug`ıllanatug`ın qa`nigelerdin` tayarlanıwı ulken a`hmiyetke iye boldı. Usınday joqarı oqıw orınlarının` biri Kazan universiteti 1807-jılı ashıldı. O`zbek, qaraqalpaq xalqının` etnogenez ha`m etnikalıq tariyxın u`yreniwde rus ilimpazlarının` xızmetleri aytarlıqtay itibardı o`zine qarata aladı. Solardan P.S.Savel`ev, N.V.Xanikov, V.Vel`yaminov-Zernov, N.I.Veselovskiy, V.V.Bartol`d, S.P.Tolstov, P.P.Ivanov B.V.Andrianovlardı atap o`tsek boladı.

Shıg`ıs izertlewshilerinin` biri bolğ`an N.V.Xanikovtın` (1822-1878 jj.) miynetleri Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın ha`m ma`deniyatın, sonın` ishinde Aral boylarının` tariyxın u`yreniwde u`lken a`hmiyetke iye boldı. Ol Peterburg universitetinin` shıg`ıs fakul`tetin pitkerigennen keyin Orenburg general gubernatorlıg`ında jumıs issledi. Onnan keyin 1839-jılı Perovskiy ta`repinen

(Xiywag`a qarsı) uyımlastırılğ`an atlanısqa qatnasqan. 1841-jılı Rossiya ta`repinene sho`lkemlestirilgen Buxara xanlıg`ındag`ı elshixananın` sostavında bolğ`an. Aral ten`izi ma`selesi XIX a`sirdin` basında Rossiya ilimler akademiyasın Aral ten`izi, Orta Aziyanın` ta`biy baylıqların uyreniwge u`lken qızıg`ıwshılıq penen qaraydı. Mine usı qızıg`ıwshılıqtın` na`tiyjesinde N.V.Xanıkov Aral ten`izine baylanıslı izertlewlerdi orınlaydı. N.V.Xanıkovtın` jumısı «Aral ten`izi ha`m Xiywa xanlıg`ı do`geregindegi jerlerdin` kartasına tusinik» dep atalıp, aral ten`izi tuwralı jazılğ`an birinshi tariyxıy geografiyalıq miynet bolıp, ol ko`plegen tariyxıy dereklerge, rus ilimi ta`repinen Aral ten`izine baylanıslı toplağ`an mag`lıwmatlarga negizlengen. Biz tariyximiz betlerin u`yrenen ekenbiz watanımız tariyxına baylanisli bolğ`an mag`lıwmatlardın` barlıg`ı biz kuwandiradi. Demek usi tariyxıy mag`lıwmatlardı u`yreniw olardı ilimiy aylanısqa tu`siriw bizin` pitkeriw qa`nigelik jumisimizdin` tiykarg`ı maqseti ha`m waziypalarinan esaplanadi.

Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın izertlewshi ko`plegen ilimpazlarimizdi atap o`tsek boladi. Olardin biri V.V.Grigor`ev XIX a`sirdin` birinshi yarımında Orta Aziya xalıqlarının` bay tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniwde u`lken ules qosqan ilimpazlardan, 1836-jılı ol Peterburg universitetinin` shıg`ıstı tanıw bo`limin pitkergennen keyin Orenburg qalasında jumıs isleydi. Bunnan keyin shegera komissiyasının` baslıg`ı bolıp tayınlanadı. Orenburg qalasında jasag`an waqıtları bolajaq tariyxshı Orenburg qalasının` a`tirapında jasag`an jergilikli xalıqtın` turmısı menen qızıg`adı. Ol numizmatika ma`seleleri menen shug`ıllanadı. Bul da`wirde saqlanıp turg`an ko`plegen ten`gelerdi u`yrenip, a`sirese Peterburg ha`m Kazan` universitetinin Rossiya ilimler akademiyasının` numizmatikalıq kollektsiyaların jıynap, olardı tariyxıy derek sıpatında uyrenedi.

V.V.Grigor`ev XIX a`sirdin` ortalarında ha`m ekinshi yarımında Orta Aziyanın` Rossiyag`a qosılıw protsessinde aktiv turde qatnasadı. Qaraqalpaqstan jerinde, sonın` ishinde Xojeli, Mang`ıt qalalarında ha`m basqada jerlerde boladı.

Xiywa xanlıg`ının` tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniwde, sonın` ishinde qaraqalpak xalqının` tariyxın u`yrenedi. N.Murav`evtın` jumısı da ulken

a`hmiyetke iye. XIX a`sirdin` birinshi shereginde Kavkaz armiyasının` komanduyushiysinin` buyrıg`ı ha`m onın` tapsırması menen Xiywa xanlıg`ına keledi. Ol kiyatırıp, jolda ko`rgen bilgenlerin, tariyxıy materiallardı qag`azg`a tusiredi. «Turkmenstang`a ha`m Xiywag`a sayaqat» degen jumısında avtor juda` ko`plegen tariyxıy faktlerdi keltiredi. Atap aytqanda, Xiywa xanlıg`ında jasawshı xalıqlardın` ma`deniyatı ha`m turmısı boyınsha materiallar, Xiywa xanlıg`ındag`ı jasawshı xalıqlardın` jag`dayı, olardın` bir-biri menen qarım-qatnası, qon`sı xanlıqlar ha`m ma`mleketler menen qarım-qatnasıqlar, sawda baylanısları, ko`plegen siyasiy waqıyalar ha`m basqada ko`plegen tariyxıy etnografiyalıq materiallar, Xiywa xanlıg`ının` XIX a`sirdegi tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniwde bahalı derekler bolıp esaplanadı. Sonın` menen birge eki el ortasındaag`ı ma`deniy baylanıslar tariyxın uyreniwde de u`lken a`hmiyetke iye. Xorezm oazisi xalıqlarının` tariyxı ushın G.İ.Danilevskiydin` jumısı u`lken a`hmiyetke iye. G.İ.Danilevskiy Xiywa xanlıg`ının` tariyxı boyınsha «Opisanie Xivinskogo xanstva» degen jumıs jazadı. G.İ.Danilevskiy Xiywa xanlıg`ına elshixananın` sostavında keldi, onın` jumısı tariyxıy, ma`deniy jaqtan bir qansha a`hmiyetke iye. Bul jumısta biz Xiywa xanlıg`ının` XIX a`sirdegi administrativlik duzimi, Xiywa xanlıg`ındag`ı qalalardın` ha`m awıllardın` tariyxı boyınsha materiallar, aqsha-finans jag`dayları, sauda qatnasıqları, bunnan tıskarı tariyxıy, etnografiyalıq faktler ushrasadı.

Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın izertlew ules qosqan tariyxshılardın` arasında akademik Vel`minov Zernovtın` islegen jumısları usı da`wmrdegi basqa avtorlardın` jumıslarınan ajralıp turadı. Ol Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın, sonın` ishinde qazaq-qaraqalpaq xalıqlarının` tariyxın izertlewde ulken jumıs islegen ilimpaz.

1854-jıldan baslap ol o`zinin` o`mirin Orenburg guberniyasının` a`tirapındag`ı jerler menen baylanıstıradı. Ol Orenburgta jurgen waqtında Orenburgta saqlanıp turg`an bay arxivlik materiallarg`a dıqqat awdarıp, bul materiallardı xalıqlar tariyxın izertlewde paydalandı. Ol Orta Aziyadan kelgen

adamlardan tariyxıy materiallar jıynaydı. Sonın` menen birge ol juda` ko`plegen arxivlik materiallarga negizlenip jazılğan.

Onın` usınday ko`lemdegi jumıslarının` biri «Qırğız-kaysaqlar haqqında tariyxıy mag`lıwmatlar ha`m Abulqayırخان o`lgennen keyin Rossiyanın` Orta Aziya menen qarım qatnasları tariyxı» kitabı qazaq ha`m qaraqalpaklardın` tariyxı ushın u`lken a`hmiyetke iye. Bul shıg`arma a`sirese qaraqalpak xalqının` XVIII a`sirdegi Rossiya menen baylanısları, qaraqalpaklardın` Rossiya puxaralarına qabıl etiliwi haqqındag`ı en` a`hmiyetli tariyxıy faktlerge ken` orın berilgen.

Ozbek, qaraqalpak xalqının` tariyxın, etnogenezin u`yreniwde ornı belgili ilimpaz S.P.Tolstovtın` ilimiy xızmetlerin atap o`tetug`ın bolsaq, onın` u`lken xızmetlerinin` biri, A`miwda`r`ya alabında, Qubla Aral boyında a`yyemgi Xorezmın` o`tmishtegi tariyxın tiklew, tilsiz qarabaxanalardı tilge kirgiziw boldı. S.P.Tolstov xalqımızdın` alıs da`wirlerdegi belgisiz bolg`an bir tariyxıy da`wirin qayta tiklep, tolıq qa`lbinde bayanlap bere bildi. Ol Xorezm oazisinde neolit da`wirinen baslap XIV a`sirge shekem da`wirlerge tiyisli arxeologiyalıq esteliklerdi ashıp, olardı izertlep arxeologiya ilimine u`lken jan`alıq qostı.

Belgili o`zbek alımı akademik Ya.G.Gulyamov, ilimpaz haqqında mınanday dep jazg`an edi «O`zbekstan, ulıwma Oraylıq Aziyanın` alıstag`ı o`tmishin izertlew tuwralı so`z bolg`anda, a`yyemgi tariyxımızdın` shin ma`nisindegi jetik mamanı, tariyxshı, arxeolog ha`m etnograf, tariyx ilimler doktorı, professor S.P.Tolstov tuwralı ayıtpay o`tiwge bolmaydı» o`ytkeni ol a`yyemgi da`wir sırların ashıwdag`ı tınımsız ku`sh-jigeri, izleniwleri, Orta Aziya tariyxın izertlewdegi salmaqlı ornı menen pu`tkil du`n`yada tanılğan a`jayıp alım bolıp esaplanadı.

1960-1969 jılları S.P.Tolstov basshılıg`ındag`ı Xorezm arxeologo-etnografiyalıq ekspeditsiya ag`zaları, ilimpazdın` sha`kirtleri A`miwda`r`ya ha`m Sırda`r`ya a`yyemgi tarmaqların qıdırıp izertlew ju`rgizip, juzlegen jan`a arxeologiyalıq esteliklerdi tabıwda, ha`m onı izertlep topografiyalıq katag`a tu`siriwde aviatsiyadan ken` paydalandı. S.P.Tolstov basshılıg`ındag`ı Xorezm ekspeditsiya ag`zalarının` izertlep ashqan qalaları Janbas qala, Qoy-Qırlg`an qala, Topraq qala, Ayaz qala, Xozarasp, Ka`rwan saray, Beleuli tag`ı basqa da ko`p

estelikler du'n`yaalımlarına belgili boldı. S.P.Tolstovtın` «A`yyemgi Xorezm» (1948), «A`yyemgi Oks ha`m Yaksart del`talrı boylap» (1962) ha`m basqa miynetleri Shıg`ıs ha`m Batıs Evropa ellerdin` tiline awdarılıp baspadan shıqtı.

Xorezm jerinen ju`da` u`lken ma`mleketlik ibadatxanalar ashıldı. Solarg`a Qoy-Qrılğ`an qala, Qalalı-g`ır-2, Gyaur-3 ha`m Elxaras kiredi. Solardın` ishinde Qoy-Qrılğ`an qala u`lken sıyınıw orayı ha`m aspan juldızların baqlaytug`ın astronomiyalıq oray bolg`an. Bul jerde astronomiyalıq matematikalıq bilimi bar adamlar jasag`an. Qoy-Qrılğ`an qala do`gereginde xramg`a tiyisli jerler bolg`an. A`miwda`r`yanın` shep ta`repinde u`lken sıyınıw orayı Qalalı-g`ır-2 bolg`an. Bul ibadatxanadan ko`plegen jazıwlar tabıldı. Bul xramlarda u`lken patriarxal oylalar jasap, olar qullarg`a iye bolg`an. Qullar xramg`a ha`m og`an tiyisli jerlerde islegen.

Orta Aziyada sonın` ishinde Xorezmde rawajlang`an feodalizm (IX-XII a`sirlerde) da`wirlerine ilim ha`m ma`deniyat tarawına o`siwshilik bolg`anlıg`ı sebepli du'n`yag`a tanılğ`an ataqlı ilimpazlar Al Xorezmiy, Aby Ali İbn Sina, Al Beruniy shıg`adı. S.P.Tolstov o`zinin` ko`p jıllıq ilimiy izertlewleri na`tiyjesinde Orta Aziya, sonın` ishinde Qubla Aral xalıqlarının` a`yyemgi da`wirlerde o`zlerine tiyisli joqarı da`rejedegi ma`deniyatı bolg`anın da`liyllep berdi. Bul ilimiy juwmaqlar burjuaziya ilimpazlarının` «ma`deniyatlı batisqa», «ma`deniyatsız shıg`ıstı» qarsı qoyıp kelgen pikirlerin pushqa shıg`ardı. S.P.Tolstov ha`m basqa sovet ilimpazlarının` Orta Aziya, Xorezm xalıqlarının` ko`p a`sirlik basıp o`tken tariyxıy jolların, olardın` do`retken ma`deniy miyrasların marksistlik ko`z-qarasta bahalawı, ko`pshilik burjuaziya ilimpazlarının` ayıp kelgen, Orta Aziya xalıqları tariyxıy xalıqlar emes, olardın` ma`deniyatı İran tag`ı basqa xalıqlar ma`deniyatının` bir bo`legi degen dogmatikalıq, naduris pikirlerin biykarladı.

S.P.Tolstov basshılıg`ında qazılıp izertlengen Qoy-Qrılğ`an qala Qubla Aral boyı xalıqlarının` a`yyemgi tariyxın, ma`deniyatın u`yreniwde ko`p materiallar berdi. Bul do`n`gelek formadag`ı diametri 85,5 metr, 9 gumbaz ha`m 2 qalın` diywal menen qorshalg`an qurılıs S.P.Tolstovtın` pikirinde onın` ayırım

jaylari adamlardi jerlew da'stu'rleri ha'm astronomiyaliq baqlawlar ushin paydalanilgan dep duris ayildi. A'sirese alim, ta'repinen izertlengen Topraq qaladan ashilgan jay qurilislar, iskusstvo, xojaliq jazıwları du'n`yag`a ma'lim boldi. Bul qaladan tabilgan adam su`wretlerinin` galereyası, ılaydan islengen mu`sinler ha'r turli ren`li diywallarg`a saling`an su`wretler Xorezm xalıqlarının` a`yyemgi ma`deniyatının` joqarg`ı da`rejede bolg`anın da`lilleydi. Topraq qaladan tabilgan xojaliq arxivi Xorezmde qullardın` miynetlerinen ken`nen paydalang`anı tuwralı mag`lıwmat beredi. Bul dokumentlerde u`y-sem`ya ag`zalarının` atları eski Xorezm tilinde jazılıp qaldırılğan. S.P.Tolstov o`risi ken` ilimpaz. Ol ilimiy islerinde tek Xorezm problemaları menen sheklenip qoymastan, ulıwma Shıg`ıs ha'm Orta Aziya xalıqlarının` tariyxın duris da`wirlerge bo`lip, olardın` ja`miyetlik du`zimine duris baha berdi. Onın` miynetlerinde Orta Aziya xalıqlarının` xojalıg`ı, ma`deniy rawajlanıw jolları, sem`ya formaları, arxitekturası, eski diniy qaldıqlardın` turleri, iskusstvo, muzıka duris baha aldı. S.P.Tolstovtın` «Oks ha'm Yaksarttın` eski etekleri menen» degen kitapları basılıp shıqtı. Son`g`ı miynetinde A`miwda`r`yanın` (Oks) ha'm Sırda`r`yanın` (Yaksart) to`mengi boylarındag`ı jergilikli diyxansılıq elatları menen Xorezm oazisinin` ken` aylanasında jasap kelgen ko`shpeli, yarım ko`shpeli sak, massaget, sarmat qa`wimlerinin` tariyxı, ja`miyetlik du`zimleri, olardın` o`z-ara ma`deniy qatnasıqları so`z etiledi.

S.P.Tolstov Xorezm elatının` aylana do`gereginde ken` dalalarda jasap kelgen, sharwashılıq penen shug`ıllang`an sak qa`wimlerinin` esteliklerin tekserip, olardın` diyxansılıqlı elatlar menen tıg`ız ekonomikalıq ma`deniy baylanıslarda bolıp kelgen tariyxının` betin ashtı. Bul qa`wimlerdin` du`n`ya ju`zi xalıqlar ma`deniyatına qosqan u`lesin anıqlap berdi. XVIII-XIX a`sirlerde Sırda`r`ya, Jan`a da`r`yanın` to`mengi boylarında jasag`an qaraqalpaqlardın` jay orınların, suwg`arıw sistemaların, diyxansılıq orayların tekserip, qaraqalpaqlar xojalıg`ı kompleksi bolg`an dep, olar diyxansılıq, sharwashılıq, balıqshılıq penen shug`ıllang`an dep duris atap ko`rsetti. Qubla Aral do`gereginde S.P.Tolstov bassılıg`ındag`ı Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspeditsiya son`g`ı on

bes-jigirma jillır ishinde o`z jumısların ja`ne de ken`eytip jiberdi. S.P.Tolstovtın` Qaraqalpaqstandag`ı sha`kirtleri akademik Sabır Kamalov, tariyx ilimlerinin` kandidadı V.N.Yagodin ha`m tag`ı basqalar boladı.

S.P.Tolstov ilimpaz retinde o`z miynetleri arqalı du`n`ya ju`zine belgili. Ol Xorezm ekspeditsiyasının` ilimiy juwmaqları, jan`alıqları menen Angliya, rantsiya, İtaliya, İndiya universitetlerinde lektsiyalar oqıdı. Miynetleri shet el ilimpazları arasında da joqarı bahalanıp, ol GDR İlimler akademiyasının` xabarshı ag`zası, İtaliyadag`ı Orta Aziya ha`m Uzaq Shıg`ıs institutının` hu`rmetli ag`zası. Parijdegi Aziya ha`m antropologiya ja`miyetinin` ag`zası, İndiya arxeologiya departamentinin` ag`zası bolıp saylandı. Qaraqalpaqstanda Janbas qala massivinde S.P.Tolstov atındag`ı neolit qonısı bar. Ha`zir sol o`z waqtında a`yyemgi Xorezmdi «Orta Aziya Egipeti» dep atag`an jerinde S.P.Tolstovtın` isin dawam ettiriwshi sha`kirtleri Aral boyı xalıqlarının` tariyxın teren` u`yrenip tariyxıy miyraslardı saqlawda tabıslı jumıs islep atır.

S.P.Tolstov izertlegen Topraq qala, onnan tabılğ`an materiallıq ma`deniyat, u`lgileri, jazıwlar, ten`ge-pullar du`n`yag`a belgili boldı ha`m du`n`ya tsivilizatsiya ma`deniyatın bayıttı.

Bizler o`zbek ha`m qaraqalpaqlar tariyxının` jan ku`yer izertlewshisi Pavel Petrovich İvanovtın` atın hu`rmet penen esleyviz. Ol qaraqalpaqlar tariyxın izertlewde u`lken u`les qosqan tulg`alardın` biri bolıp esaplanadı.

P.P.İvanov Xiywa arxivlerin izertley otırıp Shımbay qalasına da baylanıslı bahalı mag`lıwmatlar beredi. P.P.İvanovtın` ko`rsetiwi boyınsha Shımbaydan ha`m basqada A`miwdar`yanın` to`meninen kelgen sawdagerler ko`rpe, tabaq, teletin, temir ha`m toqımashılıq, o`nermentlerine qızıg`adı. Shımbaydan kelgen sawdagerler tabaq ha`m toqımashılıq ha`m tag`ı basqa zatlar a`kelgen. Bul reet Shımbaydan kelgen 10 adam quramındag`ı sa`wdagerler tiykarınan jemis, ko`rpe, tabaq h.t.b zatlar a`keldi dep ko`rsetedi.

En` da`slep sol na`rseni dıqqat orayımızg`a alıwımız kerek. Leningradtag`ı Shıg`ıstanıw institutının` xızmetkeri P.P.İvanov Shıg`ıs qoljazbaların u`yrenide ten`i-tayı joq adam edi. İлимпaz Qaraqalpakstanda ko`p ma`rtebe bolg`an. Bul

jerde tabılǵan itibarlı qol jazbalardı o`zi menen birge Leningradqa alıp ketken. Qullası, ol qaraqalpaq xalqının` bir perzenti sıyaqlı bul iste hadal xızmet etti. Sol tiykarda qaraqalpaq xalqının` da`slepki tariyxı jazılǵan edi.

Tariyxshı P.P.İvanov XVII-XVIII a`sirlerde Xiywa xanlǵının` bes xandı qaraqalpaqlardan saylang`anlǵı anıqlang`an. 1714-jılı Da`wxara begliginde Eshim dep atalg`an Qaraqalpaklardın` ja`ne bir kishi xanlǵı payda bolıp, Xiywa xanlǵına qarsı sawash jurgizgen. Bul da`wirde Turkistan qaraqalpakları menen Xorezm qaraqalpakları arasında a`dewir jaqın baylanıslar duzilgen.

Mine, usınday bir jag`dayda 1723-jılı Jung`ar xanı Tsevan Rabtan tosattan Turkstang`a topılıs jasap, ol jerdegi xalıqtın` ba`rin toz-toz etip jiberedi. Sol waqıttag`ı Turkstan negizinen u`sh tu`rli xalıqtan ibarat edi. O`zbekler o`z ag`ayinlerine barıp qosıldı. Qazaqlar o`zinin` ken` dalasına tarqaladı. İlajsız qalg`an qaraqalpaklar ush bo`lekke bo`linip ko`shedi. Birinshi bo`lek Sırdar`yanı o`rlep Tashkent arqalı Andijannın` Qaraqalpaq sho`llerine shıǵınıp ketken. Ayırım bo`lekleri Surxan tawlarına qaray o`tken. Solay etip bul eki bo`lek ko`p sanlı xalıqlar arasına sin`sip ketken. Bul haqqında belgili etnograf L.S.Tolstovanın` 1976-jılı «Joqarg`ı qaraqalpaqlar»-dep atalg`an monografiyası basıp shıǵ`anılǵan. Ushinshi bo`lek Sırdar`yanın` to`mengi jag`ına qaray ko`ship Aral ten`izine barıp jetken ha`m Xorezimdegi toparına qosılıp, Qaraqalpaqlar etnogenezinin` dawamlı rawajlanıwına sebepshi bolg`an. Bugini Qaraqalpaqstan Respublikası mine sol xalıqtın` negizin quraydı.

Ja`ne bir itibarg`a ılayıqlı tariyxshı, etnograf ilimpaz L.S.Tolstova bolıp esaplanadı. Ol 1951—jılı Moskva Ma`mleketlik Universitetinin` tariyx fakul`tetin tamamlag`annan son`, usı jılı burın`gı awqam İlimler Akademiyasının` etnografiya institutının` aspiranturasına oqıwg`a kirdi. Alıma birinshi gezekte qaraqalpaq xalqının` tariyx ha`m etnografiyası ustinde jumıs islewdi maqset etip qoydı. Qaraqalpaqlardıń mayda gruppalarındag`ı etnikalıq protsesslerdi, olardıń etnikalıq rawajlanıw jolların qayta tiklewdiń, Xorezm Oazisi qaraqalpaqlarının` tariyxın tolıqtırıwdıń za`rurlıǵın tusindi.

L.S.Tolstova ushın kuta` ulken territoriyalarda shoq-shoq bolıp jasawshı qaraqalpaqlardıń mayda gruppalarınń tariyxın ha`m ma`deniyatın u`yreniw juda` qızıqlı ha`m qıyın edi. Bular haqqındag`ı mag`lıwmatlar jetkiliksiz ha`m tolıq emes edi. Olardıń tariyxı menen ma`deniyatın u`yreniwde dala jag`dayındag`ı tariyxıy etnografiyalıq izertlewler a`hmiyetli rol` oynaydı. L.S.Tolstovag`a shekem tek Ferg`ana qaraqalpaqlarına g`ana azlı ko`pli dala jag`dayındag`ı etnografiyalıq izertlewler jurgizildi. Qaraqalpaqlardıń basqa mayda gruppalarına arnawlı etnografiyalıq izertlewler jurgizilmedi. Usı jag`daylardı esapqa alg`an halda L.S.Tolstova 1953-1954 jılları Ferg`ana oblastında, 1960-61 jılları Samarqand oblastında tariyxıy etnografiyalıq izertlewler jurgizdi.

1975-jılı onıń Ferg`ana, Samarqand, Buxara qaraqalpaqları ha`m olardıń etnikalıq rawajlanıwı jollarına arnalg`an, tariyxıy ocherk jazba derekler menen xalıq an`ızlarınń alingan materialları tiykarında jazılğ`an «Joqarı Qaraqalpaqlar» atamasındag`ı miynet jarıqqa shıqtı. 1984-jılı L.S.Tolstova «Qubla Aral boylarınń tariyxıy an`ızları Aral Kaspiy regionındag`ı xalıqlardıń etnoma`deniy baylanısları tariyxınan» degen a`hmiyetli kitabı baspadan shıqtı ha`m bul kitap onıń ko`p jıllıq izertlew jumısların juwmaqladı.

L.S.Tolstovanıń miynetlerine Qubla Aral boyı xalıqlarınń bir qatar toparlarınń ata-babalarınń aldınğ`ı Aziya ha`m Arqa Kavkaz xalıqları menen etnikalıq ha`m ma`deniy baylanıslardıń a`yyemgi zamannan berli bar ekenligin ko`rsetti.

Qubla Aral boyında Qaraqalpaq xalqının` payda boliwi ha`m qa`liplesiwi ma`seleleri Akademik S.Kamalov miynetinde: O`zbekstan ilimler akademiyasiniń haqıyqiy ag`zalari arasinda Qaraqalpaq alimi akademik S.Kamalovtin` orni ha`m xizmetleri salmaqli u`lesi bari aniq. Ol qiriq jil udayi O`zbekstan alimlari menen tariyx ilimin qa`liplestiriw ha`m rawajlandiriwg`a u`les qosip kiyatir. S.K.Kamalov g`a`rezsizlik jıllarında ilimiy izertlewleri ju`da` ken` da`rejede boldi. Qaraqalpaqstannıń jan`a tariyxın, Qaraqalpaq xalqınıń

etnikaliq tariyxin, qaraqalpaq ma'mleketshiligi tariyxin izertlew ha'm haqiyqiy jaziwg'a kirirken pidayi insan edi.

Akademik S.Kamalov qaraqalpaqlardin` xaliq bolip qa'liplesiwi ha'm rawajlaniwi basqishlarina Berdaqtin` «Shejire» ha'm qaraqalpaq fol'klorinin` derekleri tiykarinda ilimiy aniqlama beredi. «XI-XII a'sirlerde Qubla Aral boylarında qaraqalpaq xaliq bolip qa'liplesken» dep jazadi. Beodaqtin` Shejire ha'm Xorezmnama shig'armalarında Shin'g'isxannin` Xorezmge salg'an bu'lg'inshiligi, o'z sa'wlesin tapqan. Sol poeziyadag'i tariyxiy mag'liwmatlarga tiykarlanip, ol elatlar, qa'wimler ha'm xaliqlardi Shin'g'isxannin` jawlap aliwlari, Aral ekologiyasinin` payda boliwi, A'miwda'r'ya suwinin` Uzboy, Sariqamis bag'darina o'zgeriwi, Qubla Aral boyindag'i qaraqalpaq eline ulken apatshiliq keltirdi dep jazadi. Qaraqalpaq xalqi Orayliq Aziyadag'i en` da'slepki xaliqlardin` biri. Olardin` ata-babalarinin` payda boliwi, bizin` eramizg'a deyingi V a'sirlerde Aral-A'miwda'r'ya boylarında jasag'an Sak ha'm Massaget qa'wimlerine barip taqaladi. Qaraqalpaqlardin` xaliq bolip qa'liplesiwine deyin olar tu'rli xaliq, etnoma'deniy birigiwinen payda bolg'an ha'm qa'lipleskenin aniqlawg'a jan'a argumentler ha'm faktler tabilg'anin ko'remiz.

Qaraqalpaqstan aymag`ında a'yyemnen beri ma'kan etip jasap kiyatirg'an Qaraqalpaq xalqinin` kelip shig'iwı ma'selesin izertlew boyınsha o'tken erte orta a'sir aralıg'i boyınsha ilimpazlar ha'r qiyli pikirler aytti. Olardin` tariyxiy etnografiyalıq, filosofiyalıq, til ha'm a'debyaittaniw ko'z-qaraslarına tariyxnamalıq analiz jasaw, qanday ma'seleler jan'a a'sirde izertleniwi tiyis ekenligi, bul ma'selede arawli izertlewler ha'm na'tiyjeli so'z boliwi kerek.

O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan g'a'rezsizlikke eriskennen keyin xalqimiz, ja'miyetshiligimiz, ilimiy qa'niygeler xaliqtin` o'tmishine, tariyxiy ha'm ruxiy ma'deniyatina qizig'iwshiliq burin sezilmeytug'in da'rejede, qatti ha'm ju'da` qizig'iwshiliq, itibarda boldi. Qaraqalpaqlardin` tariyxi, etnografiyasi, ma'deniyati, tili, iskusstvosi awir da'wirlerdi basinan keshiredi ha'm turli at penen ataladi. II-a'sirleri de apasiaklar dep atalsa, VII-XI a'sirlerde pechenekler dep ataladi. XI-XII-a'sirlerde Qubla Aral boylarında xaliq bolip qa'liplesip,

ha'zirgi o'zinin' qaraqalpaq degen ati menen atala baslaydi. Shig'is tillerdegi ha'm Batis Evropa xaliqlarinin' XII-XIII-a'sirlerge tiyisli dereklerinde olar qa'wmi-qulahi, chernie kluboki yag'niy turkiy qara qalpaqlar degen at penen belgili boladi. XII-a'sirdin' ekinshi yarimina deyin qaraqalpaqlar A'miwda'r'yanin' quyar jerinde jasadidi. O'zin-o'zi basqariw sistemasi yag'niy ma'mleketshiligi boladi. Qaraqalpaqlar Xorezm ma'mleketine yarim g'a'rezli bolip onin' xalqi menen tig'iz ekonomikalik ha'm siyasiy baylanista jasadidi. Biraq Shin'g'isxan Xorezmdi jawlap aliwinin' ha'm A'miwda'r'yanin' suw sistemasin buzip oni basqa ta'repke ag'izip jiberedi. Akademik S.Kamalov ta'repinen Aral boyi xaliqlarinin' orta a'sirdegi tariyxi haqiyqiy, ilimiy jaziladi.

2002-jil akademik Sabir Kamalovqa «Qaraqalpaqlardin' xaliq bolip qa'liplesiwi ha'm onin' ma'mleketshiliginin' tariyxinan» kitabi ushin Qaraqalpaqstan Respublikasinin Berdaq atindag'i ma'mleketlik siylig'i berildi.

TEMANI BEKKEMLEW USHIN SORAWLAR

1. Sabir Kamalovqa «Qaraqalpaqlardin' xaliq bolip qa'liplesiwi ha'm onin' ma'mleketshiliginin' tariyxinan» kitabi ushin Qaraqalpaqstan Respublikasinin Berdaq atindag'i ma'mleketlik siylig'i qashan berildi?
2. Qaysi ilimpaz miynetlerinde miynetlerine Qubla Aral boyi xaliqlarinin' bir qatar toparlarinin' ata-babalarinin' aldın'g'ı Aziya ha'm Arqa Kavkaz xaliqlari menen etnikalıq ha'm ma'deniy baylanislardin' a'yyemgi zamannan berli bar ekenligin ko'rsetti?
3. 1953-1954 jillari Ferg'ana oblastında, 1960-61 jillari Samarqand oblastında tariyxıy etnografiyalıq izertlewler jurgizdi ilimpaz kim?

A'debiyatlar

1. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". Toshkent, 1997.
2. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T., 2007.
3. Yakubovskiy A.YU. O'zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida. Toshkent. 1941
4. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob, "Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida", Toshkent, 2000.
5. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob, "O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida", Toshkent, 2000.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob. "Mustaqil O'zbekiston tarixi", T., 2000.
7. SHoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent-2001.
8. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent, 1996.
9. Kamalov S. Qaraqalpaqlardin' xaliq bolip qa'liplesiwi h'a'm onin' ma'mleketliginin' tariyxinan. N.: 2001
10. O'zbekstan h'a'm Qaraqalpaqstan xaliqlari tariyxı boyınsha derekler. N.: 1995.

4-TEMA: O'ZBEK, QARAQALPAQ XALQI ETNOGENEZI HA'M ETNIK TARIYXININ` DA`SLEPKI BASQISHLARI (ER.B. VII A`SIRINE SHEKEM).

JOBASI:

1. Orta Aziya xaliqlari Xorezm, Sog`d, Baqtriya ma`mleketleri quraminda.
2. Xalqimizdin` Makedoniyaliq Iskender ha`m Salavkiyler ma`mleketleri qol astinda boliwi.
3. Orta Aziya xaliqlari kushanlar ha`m toxarlar hu`kimdarlig`i da`wirinde. Qa`wimlardin` ko`shiwleri ha`m olardin` etnik quramg`a ta`siri.
5. Kang ma`mleketi.
6. Turkiy tilli etnostin` qaliplese baslawi.
7. Xorezm ha`m Kushan ma`mleketi. Aral boyi qalalari. Jambas qala, Topiraq qala.

TAYANISH TU`SINIKLER:

O`rta Aziya tariyxinda en` a`yyemgi derek «Avesta» da jurtimiz xaliqlari haqqindag`i mag`liwmatlar.

O`zbekistan xaliqlari: axamaniylar, kushan, kanglar, toxarlar ham eftalitler dawirinde. O`rta Aziya xaliqlarinin` Aldin`g`i Aziya ha`m Xorasan xalqinin` axamaniylar basqininan aldin`g`i baylanislari haqqinda. Axamaniylar patshalarinin` tasqa jaziwlarinda Orta Aziya xaliqlari Xorezm, So`g`d, Baktriya haqqinda mag`liwmatlar. O`rta Aziya kushanlar ha`m toxarlar hu`kimranlig`i da`wirinde. Kang qa`wimlari. Turkiy tilli etnostin` qaliplese baslawi. Yuechji qa`wimlari basqinshilig`i.

Xorezm ha`m Kushan ma`mleketi. Aral boyi qalalari. Jambas qala, Topiraq qala.

**A`yyemgi Baktriya:** Zardushtiylardin` muqaddas kitabi bolg`an «Avesto» da Orta Aziya ha`m Shig`is Iran territoriyalarinda Axamaniylar imperiyasi payda bolg`ang`a shekem ma`mleketlik du`zimlar haqqinda so`z etiledi. Bul ma`mleketler ilimpazlardin` pikirinshe a`skeriy-demokratiyaliq turindegi qa`wimler awqaminan payda bolg`an Orta Aziyadag`i a`yyemgi ma`mleketler edi. Ma`selen «Avesto» kitabindag`i mag`liwmatlar tiykarlanip Xorezmde ko`p jillar dawaminda izertlew alip barg`an S.P.Tolstov, Evropali alimlar V.Xennin, I.Gershovinlar U`lken Xorezm ma`mleketinin` bolg`anlig`i haqqinda tariyxiy, arxeologiyaliq izertlewlerde ha`m geografiyaliq mag`liwmatlardi salistirip o`zlerinin` bul ma`sele boyinsha pikirlerin jazdi. Ma`selen S.P.Tolstovtin` pikirinshe «Avesto»da zardushtiylik dinnin` watani Ar`yanem Vaychax-A`yyemgi Xorezm bolg`an. Avesto boyinsha zardushtiylardin` watani Ar`yanem Vaychax Daytina da`r`yasinin` jag`asinda joylasqan. S.P.Tolstov ha`m bir qansha alimlar Daytina da`r`yasi bul A`miwdar`ya edi dep tastiqlaydi.

Soni aytiw kerek Xorezmge tiyisli qubla oblastlar erte da`wirde-aq bo`lingen, keyin Axamaniylar olardi keyin basip alg`an. B.a`.sh. IV a`sirde Xorezm A`miwda`r`yanin` to`mengi alabinda ma`mleketin qayta tikleydi. Xorezm patshasi Farasman, Aleksandr Makedonskiy Baktriyenin` Baktr qalasinda qista o`tkerip atirg`anda og`an barip kelisim du`zedi.

B.a`.sh. VIII-VI a`sirlerde Orta Aziyada, sonin` ishinde O`zbekstan topdag`inda payda bolg`an ekinshi ma`mleket- bul Baktriya patshalig`i bolip tabiladi. Bul ma`mleket haqqindag`i da`slepki mag`liwmatlar gretsiyali ta`wip Ktesiyde ushirasadi. Basqa bir grek jilnamashisi Diodor bolsa. Ktesiydin` a`n`gimelerine negizlene otirip, Assuriya patshasi Ninnin` Baktriyag`a jasag`an a`skeriy atlanislari haqqinda xabar beredi. Bul xabarda Nin baktriyalilardin` jawingerligin bile otirip, 1700 min` piyada ha`m 210 min` atli a`sker toplan Baktriyag`a hu`jim baslag`an (a`lbette bul san a`dewir bo`rttirip berilgen, haqiqattan a`dewir uzaq). Baktriya paytaxti Baktra (ha`zirgi Balx) bekkem qorg`aniw qurilmalarina iye bolg`an. Baktriyenin` hu`kimdari Oksiart bolsa watandi qorg`awg`a 400 min`liq armiya tayarlaydi. Birinshi sawashta Baktriya a`skerleri ossuariyalilarg`a u`lken ziyan tiygizedi, biraq sawash maydanina olardin` negizgi a`skerleri tu`skennen` keyin baktriyalilar sheginiwge ma`jbu`r boladi. Son` kishkene-kishkene toparlarga bo`linip ayirim qalalar qorg`aniwg`a o`tken. Nin bunnan ustaliq penen paydalanip, qalalardi izli-izinen qolg`a kirgizgen. Tek paytaxt sha`ha`r Baktra ossuariyalarg`a qarsiliq ko`rsetiwini dawam etedi. Nin ta`repieni oni iyelewge bag`darlang`an uriniwlar sa`tsiz tamamlanadi.

Xa`zirge shekem Ktesiy bergin mag`liwmatlarga isenimsizlik penen qarap kelindi. Onin` xabarlari an`izlar ha`m qopsitiwlardan ibarat dep bahalandi. Ktesiy bul xabarlardi o`zi toqip shiqqan emes. Ol axamaniylardin` patshasi Dara II ha`m Artakserks II da`wirinde Iranda saray ta`wibi bolip islegen. Sol waqitta saray tariyxshilari ha`m u`stem topar wa`killeri menen bir neshe ma`rtebe sa`wbetles bolip olardin` awzinan Axamaniy patshalig`i payda bolg`ang`a shekem o`tken tariyxiy waqiyalardi esitip, sol esitkenleri tiykarinda ha`m o`zinin` ko`rgen bilgenleri tuwrali o`z ku`ndelik da`pterine jazip qaldiradi.

Ktesiydin` jazg`anlari Orta Aziya a`sirese Baktriya xaliqlarinin` tariyxin u`yreniwde u`lken a`hmiyetke iye. Sebebi Ktesiy o`zinin` miynetinde b.a`.sh. V-IV a`sirlerdegi waqiyalar haqqinda ko`p aniq mag`liwmatlar beredi. Ktesiy mag`liwmatlarinda Orta Aziya xaliqlar tariyxini boyinsha tariyxiy shinlin` bar. Ma`selen, Baktriya menen Assiriya arasinda antik da`wirde baylanislar bolg`ani

duris. Baktriyadan, Assiriya'ga qa'rwana jollar orqali ekin o'rqeshli tu'yeler qatnap, Baktriyadan Assiriya'ga lazurit bahali taslar alip barg'an.

Grek tariyxshisi Gerodotda Baktriya haqqinda jazadi. Gerodot Persiya patshasi Kirdin', Midiya patshasi Krez u'stinen jen'iske eriskenin jazadi. Kirdin' jolinda Baktriya, Vavilon xaliqlari, saklar Egipet elleri bar dep jazadi.

Son'g'i jillari Baktriya territoriyasinda alip barilgan arxeologiyaliq izertlewler, grek avtorlarinin' «A'yyemgi Baktriya ma'mleketi» haqqindag'i jazg'anlarinin' tuwiri ekenin da'lilleydi. Bug'an misal Qubla Baktriyada Altin-1, Altin-10 ha'm Baktra qalasi, al Arqa Baktriyada Ku'shikto'be, Qizilto'be, Talashxanto'be, bandixan-2 qusag'an qalalardin' bolg'ani buning misali. Olardin' ha'rbir diyxanshiliq oazislerdin' ma'deniy orayi bolg'an. A'yyemgi Baktriya ma'mleketi mine usi oazislerdi qala oraylarin birllestirgen a'skeriy-demokratiyalik turdegi konfederatsiya bolg'an.

Solay etip Orta Aziyani axamoniylar saltanati basip alg'ang'a shekem (bul waqiyalar bizin' eramizg'a shekemgi IV-VI a'sirlerde ju'z bergen edi) bul anna diyarda a'skeriy-demokratiya printsipleri tiykarinda du'zilgen ekin ma'mleket bar edi. Bular haqqinda «Avesto» ha'm grek avtorlari ju'da' qisqa bolsa da tiyisli mag'liwmatlar qaldirgan. Bul ma'mleketler «U'lken Xorezm» ha'm A'yyemgi Baktriya patshalg'i edi. Olardin' aymaqliq shen'beri ishki ma'mleket qurami ha'm sotsialliq-ekonomikalik ja'ne ma'deniy baylanislari haqqinda, olar o'tken da'wir haqqinda ele alimlardin' arasinda ko'p ilimiy tartislar boladi, olar haqqinda ko'plegen arnawli ilimiy izertlewler o'tkeriledi ha'm jan'adan jan'a shig'armalar basip shig'ariladi.

Bizin' eramizg'a shekemgi VIII-VII a'sirlerde bir pu'tin iri ma'deniyat orayi sipatinda qaliplesken ellerdin' biri Baktriya bolip tabiladi. Onin' aymag'in O'zbekstannin' Surxanda'r'ya waa'layati, Qubla-Batis Ta'jikistan jerleri, Arqa Afganistan quraydi. Bul el de o'z waqtinda Iran ahamoniylari ma'mleketine bag'inishli bolip u'lken jariyma to'leytug'in edi. Son' Aziyada birinshi bolip Iskender Zulqarnayn la'sherlerine bas iydi. Bul aymaqta bizin' eramizg'a shekemgi III a'sirde Grek-Baktriya ma'mleketi du'zildi. Onin' xalqi Grek-Baktriya patshalg'i da'wirinde o'z jaziwina iye edi. Bul elde bizin' eramizg'a shekemgi VIII-VII a'sirlerde «A'yyemgi Baktriya patshalg'i» du'zildi. O'zbekstan aymag'indag'i en' a'yyemgi qala usi elde qaliplesti. Bul el zardushtiylik dinnin' tung'ish ma'ka'ni boladi. Solay etip b.a'.sh. VI a'sir ortasinda Baktriya patshalg'in Axamoniylar ta'repinen basip alinip, olardin' bir

satrapina aylanadi. Baktriya xalqi Axamoniylerge qarsi azatliq gu`resin alip baradi.

Bixustun jaziwlarina qarag`anda parsilarg`a bag`inin`ni bolg`an xaliqlar menen eller diziminde Orta Aziyanin` bir qatar wa`layatlari, Margiana, baktriya, Xorezm ha`m Saklardin` jerleri de bar. Bizin` eramizdan buring`i 530 jilda Kir massagetler eline bastirip kiredi. Kir ta`repiyen Orta Aziyanin` basip aliniwi protsesin u`sh basqishqa bo`liw mu`mkin 1-Parfiya ha`m Kaspiy boyi saklari u`stine atlanis; 2- Baktriya ha`m Amyurgiya saklari u`stine atlanis; 3-Xorezm ha`m massagetler u`stine atlanis. Parfiyanin` qosip atlaniwi ha`m Kaspiy boyi saklari u`stine atlanis Midiyanin` qiyratiliwinan keyinirek baslang`an edi. Biraq Baktriya ha`m Xorezmnin` qashan basip aling`anlig`i haqqinda aniq mag`liwmatlar joq. Ksenafont Baktriya Kir ta`repiyen basip alindi, desede, Bul waqiya qashan ju`z bergenligi haqqinda awiz ashpaydi. Sonisi aniq, Midiya hu`kimdari Astiagtin` Kir aldinda bas iyiwi Kir menen Baktriya arasindag`i sawashtin` tez tamamlaniwina alip keldi dep jazadi grek tariyxshisi Ktesiy.

Gerodottin` jaziwina qarag`anda, Kir massagetler u`stine atlanis baslag`anda massagetler maliykasi Tomaris oni Bul niyetinen qaytiwg`a, biyhuwda qan to`kpewge shaqirg`an. Biraq o`zinen basqani tanimaytug`in Kir niyetinen qaytpaytug`inlig`in bildiredi. Sonda Tomaris Kirge xat jollap, sawash ashiq maydanda bolsin, bunin` ushin ekewimiz de o`z a`skerlerimizdi da`r`yadan u`sh ku`nlik jol arida toplan aliw ushin bir-birimizge imkaniyat bereyik dep ma`sla`ha`t etedi. Xiyleker Kir o`z rezidentsiyasinda ko`p mug`darda vino ha`m kisini huwshinan ayiratug`in giyabentler qaldirip izge shegingen. Bunnan xabarsiz massagetler Kirdin` rezidentsiyasinda ma`слиk qilg`an. Massaget no`kerlerine malikanin` balasi, ta`jiriybesiz, biraq batir Spargapis basshi edi. Ma`sku`nemshilik ha`wijine shiqqan waqitta Kir o`z a`skeri menen ol jerde bastirip kirip massagetlerdin` bir bo`legin qirip taslaydi, basqa bir bo`legin Spargapis penen birge tutqing`a aladi. Ma`слиgi tarqap keypi ornina tu`sken shahzada o`zi islegen qilmisqa shiday almay o`zin-o`zi o`ltiredi. Bunnan xabardar bolg`an Tomaris tez arada jan`a ku`shler toplan dushpannin` rezidentsiyasina bastirip kiredi ha`m qanxor Kir II nin` gellesin kesedi, so`ytip oni qan toltirilg`an meske salad. Biraq Kirdin` o`limi Orta Aziya xaliqlarin Iran ahamoniylarina bag`iniwshiliqtan aza tete almadi Kirdin` balasi Kambis elde ju`z bergen ko`terislerdi bastirip u`lgerdi ha`tte ol o`z a`kesinin` denesin qolina qaytarip alip, arnawli tabitqa salip ko`medi.

Kambistin` Bardiya degen inisi bar edi. Saraydag`i til biriktiriwler sebepli Kambis o`zinin` inisin o`ltiredi, biraq ol Bul waqiyani xaliqtan jasirg`an. Bizin` eramizg`a shekemgi 526 jili Kambis Misirdi basip aliw ushin ketken waqitta Bardyanin` qalay o`lgenin xaliq biledi ha`m onin` o`limine baylanisli ha`r qiyli ra`wiyatlar toqiladi. Bizin` eramizg`a shekemgi 522 jili Gawmata degen zardushtiyler ko`z ashig`i bas ko`terip, «Men Kirdin` balasi Bardiyaman» dep xaliqqa mu`ra`jat etedi. An`qaw xaliq Kambisten bet burip Gawmatag`a qosiladi ha`m ol Persiyadada ha`kimiyatti qolg`a aladi. Bunnan xabardar bolg`an Kambis tez Misirdan Irang`a qaytadi. Biraq jolda belgisiz sebepler menen o`ledi. Bunnan keyin Gawmata Bardiya ati menen o`zin shax dep dag`azalaydi. Bardiya hakimiyatti qolg`a kirgiziwdin` barisinda ken` xaliq massasina su`yenip, aristokratiyag`a qarsi shiqqan edi. Ol xaliqti u`sh jilg`a shekem ma`mleketlik saliqlardan ha`m a`skeriy xizmetten azat etedi. Bul xabar Orta Aziyag`a da kelip jetedi. Bunnan narazi bolg`an saray aristokratiyasi b.a`.sh. 522 jili 29 sentyabr`de Gawmatani o`ltirip, ahamoniy Dara I di taxtqa otirg`izadi. Bul xabar pu`tkil elde ken` xaliq massasin bas ko`teriwge tu`rtki boladi. 30 sentyabr`de Margianada Frada basshilig`inda ko`terilis ju`z beredi. Biraq ol 10 dekabr` ku`ni Dara I ta`repinen reyimsizlik penen bastiriladi. Dara I din` Bixustun jartaslarina oyip jazdirg`an jaziwlarinda Margiana ko`terilisi haqqinda minalar jazilg`an: «Shax Dara aytti» Margush (Margiana) atli el mennen bo`linip ketti. Ko`terilishiler Frada ismli margianli adamdi o`zlerine basshi etip aldi. Son` men Baktriya sattirapi xizmetkerim Dadarshishke adam jiberdim. Og`an bilay dedim: Bar meni moyinlamay atirg`an onin` la`shkerlerin qirip tasla. Keyin Dadarshish a`sker menen atlanip, margianlilarg`a qarsi sawash ju`rgizdi. Axuramazda mag`an ja`rdem etti. Axuramazdanin` erki menen menin` a`skerlerim dushpannin` ku`shlerin jenship tasladi. Son` el tag`i meniki boldi».

Orta Aziya aymag`i ahamoniylar ta`repinen u`sh satrapliqqa bo`linip basqarilg`an. Baktriya Margiana menen birlikte 12 satrapliqti qurag`an. Ol patsha g`a`ziynesine jilina 360 talan ja`riyma to`legen. Parfiya, Xorezm, Sug`d ha`m Areya birlikte 16 satrapliqti qurag`an ha`m jilina 300 talan ja`riyma to`legen. Saklar ha`m kaspuyler bolsa 15 satrapliq bolip, olar Dara g`a`ziynesine jilina 250 talan ja`riyma to`legen.

Orta Aziya xalqi shahan shaxtin` g`a`ziynesine ha`r jili to`lep turg`an belgili mug`dardag`i saliqlardan tisqari iri ma`mleket qurilislarinda islep beriwge ma`jbu`r edi. Ma`selen, Persepol`dag`i shax sarayinin` qurilisinda Suza ha`m

Ekbatanadag`i iri qurilmalarda orta aziyalilar islewge ma`jbu`r bolg`an. Dara I din` Suzadag`i shax sarayi qurilisinda Baktriya, Sug`diana ha`m Xorezmnen alip kelingen ustalardan ha`m jumisshi ku`shinen qul sipatinda paydalanilg`an. Bul qurilislarda Orta Aziyadan alip kelingen materiallar da paydalanilg`an. Suzadag`i shax sarayi, Bihustun jaziwlari boyinsha, Lidiya ha`m Baktriya altinlari menen bezelgen. Ko`ktas (lazurit ha`m serdalik) Sug`dianadan alip kelingen, feruza bolsa Xorezmnen alip kelingen.

Solay etip Orta Aziyanin` u`lken bo`legi (Ferg`ana oypati menen Tashkent oazisinin tisqari) b.a`.sh. VI-IV a`sirlerde Iran ahamoniylarinin` qol astinda boldi. Tek bizin` eramizg`a shekemgi IV a`sirge kelip orayliq ha`kimiyat o`zinin` a`welgi pozitsiyasin jog`alta baslag`annan keyin, onin` shetirektegi u`lkelerden ayirim wa`layatlar ahamoniylar ta`sirinen shig`ip, biyg`a`rez ishki ha`m sirtqi siyasat alip bara baslag`an. Mine usunday wa`layatlardan biri sipatinda Xorezm bizin` eramizg`a shekemgi IV a`sirde tariyx maydanina shiqti.

Tap usig`an megzes ha`reketler Baktriyada da ju`z berdi. Baktriyada satrapliqqa shax sarayinin` wa`killeri- ahamoniyzadalar emes, al jergelikli aristokratiya wa`kili qoyilatug`in boldi. Biraq Baktriya satraplig`i Bul u`lkege Iskender Zulqarnayn a`skerleri kirip kelgenge shekem ahamoniylar dinastiyasina bag`inin`qi bolip jasaki.

Solay etip, erkinlikti su`yetug`in Baktriya xalqi, olardin` awqamlaslari bolg`an skif-saklar uzaq jillar dawaminda Axamaniy patsha zulimlig`ina qarsi gu`res alip bardı. Usi da`wirde Baktriyag`a Kishi Aziya ellerinen ko`plegen adamlar kelip qonis basadi. A`miwda`r`yanin` joqarg`i boyindag`i qunarli jerlerdi iyeleydi. B.a`.sh. IV a`sirde baktriya ha`m Sug`d wa`layatlarin Iskender o`z a`skerleri menen jawlap aladi. Bunnan keyingi milliy azatliq gu`resleri (Iskenderdin`) Alesandr Makedonskiydin` basip aliwina qarsi bolip dawam etedi.

Orta Aziya xaliqlari o`zlerinin` azatliq gu`reslerin, sirtqi dushpanlarg`a qarsi alip barip, olardin` na`tiyjeleri, tariyxlari, jazba dereklerde ha`m arxeologiyaliq materiallardı ko`rinedi. Orta Aziya xaliqlarinin` azatliq gu`resin, onin` qon`sisi bolg`an ko`shpeli sharwalar quwatladı ha`m olar sirtqi dushpang`a qarsi birge gu`resti.

VII-V a`sirlerdegi Xorezmnin` On` jag`alig`indag`i kanallar og`ada u`lken bolg`an. Bas kanallardin` uzinlig`i birneshe onlag`an kilometr, al eni 30-40 metr bolg`an. Olar onsha teren` emes edi, sonliqtan da kanallardan ag`atug`in suwdin` ko`lemin artiriw ushin olar enli etip qazilg`an.

Xorezmnin` shep jag`alig`indag`i en` a`yyemgi kanallar A`miwda`r`yanin` Sariqamis del`tasinin` sol da`wirde suw ag`ip turg`an tarmaqlarinan sag`a aldi. Arxeologlar sonday-aq du`ziw emes to`rt mu`yeshli etip shellengen atizlar bolg`anlig`in aniqladi. En` a`yyemgi Dingilje ha`wlisi rayoninan aniqlang`an usinday atizlardin` birewinin` ta`repleri 30x17x25x38 m bolg`an. Usi rayondag`i agroirrigatsiyaliq atizlar izertlendi ha`m olardin` ju`zim bag`tin` asti bolg`anlig`i aniqlandi. Ju`zim bag`din` maydani 50x35 m bolip, ortasinan salma kesip o`tken. Usinday iri suwg`ariw sistemalari elde oraylasqan basqariw vlastinin` ha`m ko`p sanli jumisshi qol ku`shinin` boliwi arqasinda g`ana quriliwi mu`mkin edi, al en` a`yyemgi Xorezmnin` konkret-tariyxiy jag`daylarinda bunday ko`p sanli jumisshi qol ku`shinin` basim ko`pshilik bo`legi qullardan g`ana ibarat boliwi mu`mkin edi.

Xorezmnin` shep jag`alig`indag`i en` a`yyemgi da`wirin` en` iri qonislarinin` biri Guzeliqir go`ne qalashasi bolip esaplanadi. Ol ta`biyiy to`beshiktin` biyik jerine salinip, maydani 40 gektarg`a jaqin bolg`an. Qonis eki qatar etip, paxsa diywal menen qorshalg`an ha`m onin` ko`p sanli do`n`gelentip saling`an minarlari bolg`an. Diywallardin` ha`m minarlardin` aldi betinde shatrash ta`rtibinde eki qatar gezermenler bolg`an. Qonisti izertlegende ol jerde turaq joylar, ma`deniy ha`m o`ndirislik joylar saling`anlig`i aniqlandi.

Solay etip b.a`.sh. VI-IV a`sirlerinde Shig`istin` u`lken imperiyasi bolg`an Axemeniyler ma`mleketinin` qarawinda qalip, azatliq gu`resin dawam etedi. Tek b.a`.sh. IV a`sir basinda Xorezm I bolip, o`z azatlig`ina erisedi. Bug`an Xorezm menen qon`isi jasag`an ko`shpeli sak-massaget etnoslari qatnasadi.

Sug`d xalqinin` Aleksandr Makedonskiydin` basip aliwina qarsi azatliq gu`resi: B.a`.sh. 329 jili ba`ha`r ayinda Aleksandr Makedonskiy Hindikush tawinan o`tip Orta Aziya territoriyasina kiredi. Aleksandr Makedonskiy b.a`.sh. 329-327 jillari Irannin` jerlerin basip alg`annan son`, o`zinin` basip aliwshiliq ju`rislerin dawam etti. Orta Aziya jerlerin an`sat jawlap alaman dep niyetlendi. Aleksandr Makedonskiy o`zinin` a`skerleri aldinda so`ylegen so`zinde A`miwda`r`ya alabindag`i A`yyemgi Xorezm oazisinde basip aliwda maxset etip qoydi. Aleksandr Makedonskiy o`z azatlig`i ushin gu`resip, o`z elin qorg`aytug`in Orta Aziya xaliqlarinin` qarsilig`ina ushiradi.

Aleksandr Makedonskiydin` Orta Aziyada Iskender Zulqarnayn dep ataydi. Iskender (b.a`.sh.356-323 jillar) a`yyemgi du`n`yanin` iri a`skerbasilari menen

ma'mleketlik iskerlerinin biri. Ol Makedoniyadan shiqqanlig'i ushin tariyxta makedoniyali Iskender (Aleksandr Makedonskiy) ismi menen belgili.

Shig'istin tariyxiy qoljazzbalarinda ol Iskender Zulqarnayn, yag'niy «Shaqli Iskender» dep te ju'ritiledi. Ra'wiyatlarg'a qarag'anda, onin' eki shaqi bolg'an-mish. Ol bul sirdi xaliqtan jasirg'an ha'm ha'r sapari shash aldirg'anda shashta'rezdin' gellesin kestirgen. Aqir ayag'inda, ol basshiliq etken elde jalg'iz g'ana shashta'rez qaladi. Oni shaqirip shash aldirar aldinda Iskenderdin' shaqi barlig'in heshkinge aytpawi tiyis ekenligin uqtirip ant ishkizedi, eger aytsa o'lim jazasi ku'tip turg'anin uqtirip qorqitadi. Shashta'rez razi bolip Iskenderdin' shashin alg'an. Ol o'z patshasinin' basindag'i shaqlardi ko'rip hayran qalg'an ha'm bergen antin uzaq waqitlarga shekem buziwg'a batina almay ju'rgen. Uzaq jillar dawaminda ishindegı sirdi jasira-jasira taqati tawisilg'an. Aqir son'i adam bende jasamaytug'in sho'listang'a barip, bir bulaqtin' jag'asinda otirip, ishindegı dubdiwin shig'ariw ushin suwg'a qarap a'ste g'ana «Iskenderdin' shaqi bar» dep u'sh ma'rtebe ta'kirarlag'an. Waqti kelip jan'ag'i bulaqta qamis o'sip shig'adi. Ku'nlerden bir ku'ni bir shopan usi bulaqtin' jag'asina kelip suwinan ishedı ha'm ishi pisip zerigip otirip bulaqtin' ishindegı qamisti kesip alip, onnan say sog'adi. Naydi shertse onnan «Iskenderdin' shaqi bar» degen hawaz jan'lap shig'ipti-mish. Sonnan keyin Iskenderdin' shaqi barlig'in ha'mme bilgen ha'm oni xaliq «Iskender Zulqarnayn» dep atag'an. Bul an'iz tek bir g'ana Shig'ista g'ana emes, sonin' menen birge Iskenderdin' jaqınlarına da belgili bolsa kerek. Mine usi an'izg'a ilahiy ku'sh ha'm qu'diret beriw Iskenderdin' zamaninan baslang'an. Ma'selen, 1970 jillarda Afrasiabta (a'yyemgi Samarkandta) arxeologiyaliq qaziwlar waqtında Iskenderdin' su'wreti sizilg'an qimbat bahali serda'lik tas tabildi. Tas tirnaqtin' sostavında bolip, ol Iskender a'skerbasilarinin' Samarkandti jawlap aliw waqtında joytilg'an altin ju'ziginin' ko'zi bolsa kerek. Mine usi tasqa tu'sirilgen Iskenderdin' su'wretine eki shaqli diadema kiydirilgen.

Iskender Zulqarnayn Orta Aziyag'a basip kirginde Baktriya hu'kimdari (satrapi) ahamaniylar ruwinan shiqqan Bess edi. Bess Persiya patshasi Dara III ti za'ha'rlep o'ltiriwge qatnasqan ha'm o'zin Artakserks ati menen patsha dep dag'azalag'an. Da'slep baktriyali Oksiart, Sug'dli Spitamen ha'm parsi Datafarnlar Besstin' niyetin an'lap jetpey, onin' menen birge boladi. Olar A'miwda'r'yanin' Termizge jaqin jerinen o'tip, ko'pir waziypasin atqarip kelgen birden-bir kemeni jag'ip jiberedi ha'm Nautak (Kashkada'r'ya) ta'repke sheginedi. Nautak qorg'anında olar arasında kelispewshilik payda boladi.

Iskender sawashta ju`da` miyrimisiz edi. Ol Nautaktan shig`ip Samarkandqa qaray barating`anda jolda bir zamanlari Iran-Gretsiya urislari waqtinda ko`shirip a`kelingen miletli branxid qa`wiminin` a`wladlarina dus keledi. Tariyxshilardan Arrian ha`m Kvint Kurtsiy Ruflardin` xabar beriwine qarag`anda, Iskender ha`m onin` a`skerleri o`z watanlasi sipatinda quwanish penen ku`tip aliwg`a shiqqan biygu`na branxidlardi qirip taslaydi ha`m olardin` qalalari menen awllarin jer menen jeksen etedi. Grekler son` Samarkandti iyeleydi. Iskender ol jerde kishkene bir otryad qaldirip o`zi Sirda`r`yag`a qaray asig`adi. Iskender Samarkandti iyelegen waqitta qala, barliq a`debiyatlarda derlik jazilg`ani siyaqli, Marakanda dep atalmaytug`in edi. Bul atti Samarkandqa Gretsiya tariyxshilari bergen. Qalanin` negizgi ati Smarakansa edi. Oni grekler o`z tillerine Marokanda dep awdarg`an. Marokanda so`zi Evropa alimlari grek tariyxshilarinin` Iskenderdin` a`skeriy atlanislari menen baylanisli bolg`an faktlardi ja`riyalag`annan keyin, anig`irag`i XVII-XVIII a`sirlerden son` ilimge ma`lim boldi. Oris tariyxshilari bug`an XIX a`sirde itibar berdi. Ol da`slep V.V.Grigor`ev («Makedoniyali Iskenderdin` Batis Tu`rkstang`a atlanislari») ha`m I.G.Drayzenlerdin` («Ellinler tariyxi») miynetlerinde jazildi.

Iskender Orta Aziya jerlerine ju`risinde birinshi ret Ustrushonada Samarkand penen Xojand aralig`inda tawda jasawshi xaliqlardin` qarsilig`ina ushiraydi. Tariyxshi Arriannin` jaziwina qarag`anda Iskender Zulqarnayn tawli xaliqlar menen urista 30 min` jergilikli xaliqtin` 22 min`in qirip taslaydi. Iskender bunnan son` Mirda`r`ya jag`asindag`i saklarg`a qarsi ju`redi. Usi waqitta Iskenderge Samarkandtan xabar keledi. Xaliq azatlig`inin` basshisi Spitamen Samarkandti iyelep Iskender a`skerlerin qalada qamap o`ltiredi. Buni esitken Iskender Samarkandqa ju`redi. Samarkand ko`terisshilerine Baktriyadan ja`rdem keledi.

Usi waqittan baslap Orta Aziyada Spitamen ati makedoniyalilar ushin qorqinishli boladi. Spitamen basshilig`inda Orta Aziyada azatliq gu`res dawam etedi. Iskender Zulqarnayn Baktriyanin` bas qalasi bolg`an Baktriyada (grekshe Zariaspt, parssha Balx) quriltay o`tkeredi. Quriltaydin` tiykarg`i maqseti grek-makedonlardin` u`stemligin ornatiw edi. Biraq jergilikli xaliq o`z azatlig`i ushin gu`resti dawam ettirdi. Biraq quriltaydin` ashiliwi aldinda «Iskender qa`wimbasliqlarin Zariaspta jiynap, son` joq qilip jiberiw niyetinde eken» degen ga`p tarqaldi. Bug`an juwap retinde quriltay ashilatug`in ku`ni ko`terilistin` baslaniwina signal boldi. Diodardin` xabarina qarag`anda ko`terilistin` birinshi

basqishinda «Iskender ko`terilis jasag`an Sug`diylardi jen`ip, 120 min` xaliqti qirip tasladi», onin` ekinshi basqishinda «ol baktriyalilardi jazalap, Sug`diylardi qaytadan o`zine boysindirdi ha`m orinlarda qorg`anlar saldi», ko`terilistin` u`shinshi basqishinda «ko`terilis jasag`an Sug`diylardin` tawlarg`a qaship jasiring`anlari tutqing`a alindi».

Milliy azatliq gu`restin` 2 da`wiri b.a`.sh. 328 jildin` qasinda baslanadi. Iskender Baktriyada quriltay o`tkerip Bessti sudlaydi ha`m basip alg`an jerlerdi qalay basqariw kerek degen ma`selelerdi sheshedi. Iskender Zulqarnayg`a Nearxtin` basshilig`inda ja`rdemge a`skerler keledi. Quriltayg`a Evropa skiflerinen a`skeri awqam du`ziw ushin elshiler keledi. Olar skif malikasin Iskenderge hayalliqqa usinadi.

Iskender menen a`skeri awqam jasawg`a Xorezm patshasi Farasman 1500 a`sker menen kelip, eger Iskender razi bolsa Qara ten`iz boyindag`i skiflerge qarsi atlanis jasasa ja`rdem беретug`inin aytadi. Iskender olarg`a minnetdarshiliq bildirip Xindistang`a qaray ju`ris baslaytug`inin aytadi. Iskender eldi basqariwda satrapliq sistemasin qaldiriwdi maqul ko`redi. Satraplar u`stinen baqlawlar ju`rgizedi. Satraplar pul shig`armaydi, a`skerge iye bolmaydi. B.a`.sh. 328 jili Iskender Sug`dilardi buratala bag`indiriw ushin a`skerdi ko`beytedi. Sug`diliqlar Iskender a`skerlerine topilis jasaydi.

Iskender o`z a`skerleri 5 otryadqa bo`lip sug`dilardi biratala basip aliw rejesin du`zdi. Na`tiyjede Sug`d qalalari basip alinadi. Iskender Samarkandqa ayriqsha a`skeri bo`limler jiberip onin` qolg`a kirgizgen ha`rbir qaris jerine grek-makedon kolonizatorlarin ornalastiradi. Sug`diananin` bas qalasi Markandada (Samarkandta) Iskenderge qarsi xaliq ko`terilisi kelip shig`adi.

Aleksandr ko`terisshilerdi ku`wdalap 120 000 adamlardi jazalaydi. Arriannin` jaziwinsha` «Aleksandr ko`terilisshilerdi ku`wdalap bant bolg`anda Spitamen skif-massagetlerden atli a`skerler jiynadi» dep jazadi. Spitamen 600 atli a`skerler menen ku`tpegen jerde Baktriyag`a keledi ha`m Paritak da`r`ya boyinda makedonlardin` qorg`an qalasin qamaqqa aladi. Spitamen qalani qorshag`anda baktriyalilar menen makedonlar arasinda qatti uris boladi. Spitamen atli a`skerler ha`m saklardin`-massagetlerdin` ja`rdemi menen qalani aladi. Aleksandrdin` a`sker basshisi Krater massagetlerge qarsi atlanip olardi jen`edi. Biraq ol jerde Spitamendi ushiratpaydi. Gu`z ayinda bir neshe min` atli a`skerler menen Spitamen Zarafshan oazisinde payda boladi. Bul jerde Spitamenge 3000 massaget a`skerleri qosiladi. Zarafshan boyinda Baggi qalasinda Spitamennin` makedonlar

menen sawashi boladi. Bul urista Spitamen jen`ileadi. Spitamen ja`ne ko`shpeli sharwalar arasina sheginedi. Uristar ja`bir ko`rgen bir topar ko`shpeliler, sug`dianlar ha`m baktriyalar Spitamendi tastap ketedi. 328 jili Spitamen ko`shpeli saklar arasinda qaza tabadi. Onin` o`limi haqqinda 2 pikir bar: Tariyxshi Kurtsiy Ruftin` aytiwinsha ko`p jil sozilg`an qanli urista toqtatiw ushin Spitamennin` hayali Spitamendi o`ltirip basin Aleksandr Makedonskiyge jiberedi. Solay etip Spitamennin` o`liwi menen sug`dianlardin` g`a`rezsizlik ushin gu`resi b.a`.sh. 328 jili gu`restin` 2 basqishi tamam boladi.

Aleksandr Makedonskiy basip alg`an ellerdi o`z qarawinda uslap turiw ushin birneshe bekinis qalalar saldiradi. Bul qalalarg`a grek-makedonlardi ha`m o`zine bag`indirg`an adamlardi ornalastiradi. Tariyxiiy mag`liwmatlarga qarag`anda b.a`.sh. 327 jili Margiana wa`liyatinda murgab da`r`yasinin` alabinda 6 qala saldiradi. Aleksandr Makedonskiy jan`a saling`an qalalarg`a Evropadan Aziyag`a, Aziyadan Evropag`a kelgen xaliqlardi ko`shirip a`kelip ornalastiriwdi oylaydi.

Orta Aziya xaliqlarinin` azatliq ushin gu`resinin` 3 basqishi b.a`.sh. 328 jili axirinda baslanadi, ol basqasha jag`dayda o`tedi. Aleksandr Makedonskiy jergilikli xaliqtin` narazilig`inin` tuwdirmaw ushin a`sker basshilig`ina saray islerine jergilikli xaliqtin` wa`killerin tarta baslaydi. O`zinin` a`sker basshilarin, saray xizmetkerlerin, jergilik xaliqtin` tilin, u`rp-a`detin, da`stu`rlerin biliwdi, siylawdi talap etedi. Bul pikir ko`pshilik Aleksandrindin` a`sker basshilarina, saray xizmetkerlerine unamaydi. B.a`.sh. 328 jili Aleksandr Makedonskiy o`zinin` jaqin jorasi ha`m urista aman saqlap qalg`an a`sker basshisi Klitti ma`s bolip otirip Aleksandr «Jabayilardin`» da`stu`rin qabil etip atir degen so`zi ushin o`ltiredi. Ko`pshilik jergilikli aristokratlar Aleksandr Makedonskiyge xizmetke o`te baslaydi. Biraq b.a`.sh. 327 jili Aleksandr Makedonskiyge bag`inbag`an. Bir topar sug`dianlar Xisar taw basindag`i Nautak bekinis qorg`aninda dushpang`a qatti qarsiliq ko`rsetedi. Sug`d tawindag`i qorg`anda a`birayli Sug`d aristokrati jasap qozg`alan`g`a basshiliq etedi. Sug`d aristokrati Oksiart sha`ha`rin bende qilip alg`an Aleksandr Sug`d aristokratinin` qizi Roksana (Roxshana)g`a u`ylenedi ha`m Roksananin` a`kesi Oksariat dushpanliqtan Aleksandrindin` ta`repine o`tedi. Solay etip Aleksandr Makedonskiy b.a`.sh. 327 jili Sug`dianani bag`indirip, onin` patshasi etip Oropiyani tayinlaydi ha`m Xindikush tawi arqali o`tip Xindistang`a ju`ris baslaydi.

Solay etip Aleksandr Makedonskiydin` Sug`diana ha`m Baktriyag`a ju`risi na`tiyjesinde Orta Aziya xalqinin` qatti qarsilig`ina ushirap 3 ret bolg`an ju`risleri

tiykarinda bag`indira aladi. Buring`i axemenidlerdin` eziwinen keyin, onnan awir grek-makedonliq basip aliwina dushar boldi. B.a`.sh. 323 jili Aleksandr Makedonskiy qaytis boladi. Ol 33 jas o`mir su`rip, sonnan 30 jil patshaliq etedi. Biraq ol du`zgen imperiya ko`p uzamay tarqaladi.

323 jili jazda Aleksandr o`lgennen son`, onin` a`sker basshilari arasinda siyasiy Talas baslanadi. A`sker basshi Selevki, Ptolemey t.b. Aleksandr du`zgen imperiyanin` ko`pshilik jerlerin basip aladi. Ptolemey Egipetti, al Orta Aziyani o`zine qaratadi. B.a`.sh. 312 jili A.Makedonskiy a`sker basshisi Selevkiy Vavilon jerin o`zine qaratadi. Tez arada Selevki o`z ma`mleketinin` shegarasin Sirda`r`ya Xindistang`a shekem ken`eytedi. Na`tiyjede Selevkiyler ma`mleketi payda bolip bul ma`mleket b.a`.sh. 312 jildan 64 jilg`a shekem o`mir su`redi. Sonin` 312-250 jillari Orta Aziya xaliqlarinin` tariyxı menen baylanisli bolip esaplanadi. Selevki Orta Aziyani bir satrapqa biriktiredi. Bul satrapqa Sug`diana, Baktriya, Margiana kiredi. Xorezm bul satrapqa qaramay usi jillari o`z g`a`rezsizligin saqlap qaladi. 293 jili Selevki o`z bas qalasin Vavilionadan Siriyadag`i Antiox qalasina ko`shiredi. Sug`diana ha`m Baktriyanı basqariwdi o`z uli Antiox I Soterge tapsiradi.

Iskenderge qarsi xaliq azatliq gu`resler dawam etti. Bul Iskenderdi ta`shwishke salar edi. Sonin` ushin bizin` eramizg`a shekemgi 328 jil Sug`d xalqinin` Iskenderge qarsi aktiv gu`resi tariyxında Iskender ushin keskin burilis jili boldi. Endi Iskender jergilikli xaliqlarg`a a`weldegidey qa`ha`r-g`a`zebin to`ge bermesten, oylanin`qirap is tutatug`in boldi. Ol endi jergilikli xaliqqa jaqinlasiw, onin` menen til tabisiw ta`repine o`te basladi. Usi maqsette jergilikli hasilzadalardi shax sarayına jaqinlastiradi, o`zi basqalarg`a o`rnek ko`rsetiw ushin jergilikli xaliqtin` u`rp-a`detlerin, minez-qulqin u`yrene basladi. Biraq onin` bul ha`reketleri grekler arasinda naraziliqlarg`a alip keldi. Degen menen Iskender o`z jolınan qaytpadi. Kim og`an ashiq naraziliq ko`rsetse, gellesin aldi. Usi taqlette onin` en` jaqin dosti sheber a`skerbasi Klit ha`m saray tariyxshilarınan Kallisfonlar qurban boldi. Iskenderdin` bul siyasati og`an qarsi sarayda til biriktiriwlerge alip keldi. Jahangir buni da o`z waqtında sezıp, sho`lkemlestiriwshilerdi o`lim jazasına giriptar etti. Iskenderdin` bul siyasatin ko`rgen jergilikli aristokratiyanin` bir bo`legi og`an jaqinlasti, dosliq, ag`ayinlesiw jiplerin jalg`astiriw jolların izley basladi. Biraq Iskenderdin` siyasatinin` o`zgeriwine isenimsizlik penen qarag`an jergilikli xaliq ha`m hasilzadalardin` basqa bir bo`legi bekkem taw qorg`anlarına qaray sheginip,

o`zleri ushin jariq ku`nlerdin` keliwin ku`ter edi. Iskender o`zining` qanxor otryadlarin tawlarda jaylasqan mine usi qorg`anlardi iyelew ushin atlandirdi. Makedoniyali Iskenderdin` mine bul atlanisi Sug`d xalqinin` milliy azatliq gu`resinin` u`shinshi basqishi bolip tabiladi.

Solay etip, Orta Aziya xaliqlarinin` Spitamen basqarg`an milliy azatliq gu`resinin` u`shinshi basqishi Iskenderdin` Xisar tawlarindag`i ba`lent jar taslar u`stinde qurilg`an qorg`anlarga`a jasiring`an jergilikli hasilzadalarga`a qarsi gu`resi menen tamamlanadi. Erkinlikni su`yetug`in Sug`d xalqi ha`m olardin` jawinger awqamlaslari bolg`an massaget ha`m dax qa`wimlerinin` u`stinen jeqiske erisiwdi ta`miyinlewde Iskenderdin` Orta Aziya xaliqlari jo`ninde ustaliq penen siyosat ju`rgiziwi u`lken na`tiyje berdi. Ol o`z maqsetine erisiw jolinda jobalastirg`an aldiqq`i siyosatni o`zgertiwge ma`jbu`r boldi. Ol bir qatar sawashlarda sheginiwge ma`jbu`r boldi ha`m aqir-ayag`inda jergilikli aristokratiya qatlamin o`z ta`repine awdara aldi. Biraq ol bug`an shekem ma`mleketti os-oyran etti min`-min`lag`an jas jigitlerdi nabit etti, arzimag`an kishigirim qarsiliq ushin tinish otirg`an xaliqti miyrimisizlik penen jazaladi.

Kushan ma`mleketi haqqi`nda: B.e.sh. da`wirdin` 176-174-jj ko`shpeli xunnlardan jen`ilgen toxtarlar o`zleri jasap ati`rg`an jaylaw jerlerin taslap bati`sqa qaray ko`ship ketiwge ma`jbu`r boldi. Ol jo`n-jo`nekey o`z qatari`na ko`p sanli` Tu`rkiy qa`wimlerdi qosi`p, o`z topari`n ko`beytip baradi. B.e.sh. 139-129-jj yuechji toxtarlar Orta Aziyadag`i` en` ku`shli ma`mleket bolg`an. Grek Baktriya patshali`g`i`na topi`li`s jasap oni`n` orni`na ko`shpeli Kushanlar basqarg`an patshali`q du`zedi. Solay etip, Kushan ma`mleketinin` qurami`na buri`ng`i` Grek Baktriya patshali`g`i`na tiyisli barli`q jerler kiredi. Kushan ma`mleketinin` Orta Aziyadag`i` grek Baktriya patshali`g`i`n qulati`w ushi`n jasag`an topi`li`si`na Aral a`tirapi`nda jasag`an yari`m ko`shpeli asslar, pasmanlar, sokarlar, xunn qa`wimleri qatnasadi. Biraq, Xorezm Kushanlardan o`z g`a`rezsizligin saqlap qaladi. Bul ma`mleket b.e.sh. II – erami`zdi`n` IV a`sirlisinde o`mir su`rdi.

B.e.sh. 141-128-jj arali`g`i`nda ko`shpelilerdin` Baktriyani`n` basi`p alg`an da`wiri edi. Mag`li`wmatlarga`a qarag`anda b.e.sh. 141-j Baktriya grekleri o`z aldi`na siyasiy g`a`rezsiz ha`reket etken deydi. Yustinianni`n` ayti`wi`na qaray bul ji`llarda olar Parfiyalilarga`a qarsi` Silevkid patshasi` Demetriy II menen

awqam du`zip qarsi` gu`resken. B.e.sh. 128-j` Qi`tay imperatori` Udi (b.e.sh. 140-86-jj) Chjan-Tsyan Baktriyani` ko`shpeli qa`wimler qol asti`nda ekenin jazi`p qaldi`rg`an. Chjan-Tsyan Orta Aziyag`a kirgen 1-Qi`tayli` tariyxshi` boli`p esaplanadi`. Qi`tayli` tariyxshi`lar oni` «Bati`sqa qaray birinshi jol ashi`wshi`», - dep atag`an. Oni`n` mag`li`wmatlari`n u`yrenip Qi`tayli`lar grek Baktriya patshali`g`i`ni`n` qulawi`ni`n` tiykarg`i` sebeplerin bilmeytug`i`nli`g`i` ani`q ko`rinedi. Biraq, Qi`tayli`lar grek Baktriyag`a basi`p kirgen ko`shpeli qa`wimlari ha`m ishki qarama-qarsi`li`qlar haqqi`nda bahali` mag`li`wmatlardi` qaldi`rg`an. Bul mag`li`wmatlarg`a qarati`lganda Baktriyani` basi`p ali`wshi` ko`shpeli qa`wimlerdin` Orayli`q ha`m Orta Aziyani`n` ken`isliklerine ko`shpeli ko`shpeli qa`wimlerdin` jayi`li`p ha`reket etiwinen Baktriyani` basi`p aldi` dep aytadi`. Bul qa`wimlerdin` ha`reket etiwine ha`zirgi Orta Aziya respublikalari`nan si`rttag`i` Baktriya iyeliklerindeki jasawshi` Xunn yuechji ko`shpeli qa`wimlerinin` arasi`ndag`i` gu`resler sebep boldi`. Bul gu`res xunnlar paydasi`na sheshildi. Jen`iske erisiwge aqi`lli` ha`m dana Shan`yu Mo di (Shan`yu – Xunn ko`semi degen titul) ha`m oni`n` balasi` Shan`yu Laoshan` ku`sh saldi`. B.e.sh. 165-j Xunnlardi`n` qi`si`mi`na yuechjiler o`z jerlerin taslap ketti.

Orta Aziyag`a kelgen yuechjilerge yuechji (Ulli` yuechji) dep ataldi`. Tu`rkistang`a jaylasqanlari` «Kishi yuechji» dep ataldi`. Qa`dimgi da`wir mag`li`wmatlari`na qarag`anda waqi`yalardi` uli`wma basqasha ta`riypleydi. Yuechjilardi` Chjan Tsyan` Orta Aziya territoriyasi`ndag`i` eki da`r`ya ortasi`nda A`miwda`r`yani`n` ortasi`nda jaylasqani`n` aytadi`. Da`r`yani`n` on` jag`ali`g`i`ndag`i` Qubla Baktriya b.e.sh. 128-j ko`shpeliler qol asti`nda bolsa da g`a`rezsiz ma`mleket bolg`an. Olardi` Chjan Tsyan` Dan`e dep ataydi`.

Chjan Tsyan` jazba mag`li`wmatlari`nda ta`riyplewine qarag`anda «Da yuechji» iyeligi Davannan (Ferg`ana) bati`sqa qaray Guyshuan (A`miwda`r`ya) da`r`yasi`nan arqag`a qaray 2000-3000 qashi`qli`qta jaylasqan. Oni`n` qublasida An`si (Parfiya) arqasi`nda Kanyuy ma`mleketleri jaylasqan.

Baktriyada jasawshi` xali`qti`n` ko`shpelilerden parqi` Chjan Tsyanni`n` so`zine qarag`anda «oti`ri`qshi` turmi`s keshiredi, diywalli` ha`m u`ylerge iye yag`ni`y davan`tslarg`a (Ferg`anali`larg`a) uqsas».

B.e.sh. II-I a`sirlerdin` soni`nda Oрта Aziya territoriyasi`nda bir qansha ma`mleketler qa`liplesti. Oрта Aziyani`n` qubla bati`s rayonlari` (ha`zirgi qubla Tu`rkmenstan) Parfiya patshali`g`i`ni`n` qol asti`nda qaldi`. Oрта Aziyani`n` basqa oblastlari`nda jan`a koshpeliler hu`kimdarli`g`i` du`zile basladi`. Solardi`n` ishinde en` ku`shlisi yuechjiler bolsa kerek. Ko`shpeli qa`wimlardin` ma`mleketlik birlespesi 20-30-j ishinde o`zinin` jaylasi`wi`n o`zgartip oti`rdi`. (Oрта Aziya sheginde). Issi`qko`l rayonlari`nda Ferg`ana ha`m Sogd arqali` Baktriyani`n` on` jag`ali`g`i`na ji`li`sti`. Ko`shpeliler usi` da`wir iishnde a`ste aqi`ri`n jergilikli oti`ri`qshi` xali`qlar menen aralasi`p ketti. En` qi`zi`g`i` Chjan Tsyani`n` olardi` ko`shpeliler dep qarap xunlar menen da`stu`rlarinin` uqsasli`g`i`n aytsa, al Tsyani`n` Shu b.e.sh. II-I a`sirlerde Oрта Aziyadag`i` iyeliklerin ta`riyplewinde, olardi`n` da`stu`rlarin xunlar menen emes, al oti`ri`qshi` Parfiyalilar (Ai`si) menen sali`sti`ri`wg`a boladi` dep atap o`tedi. B.e.sh. II a`sirdin` soni` I a`sirdin` baslari`nda Baktriyani`n` basi`p alg`an ko`shpeliler (yuechji qa`wimlarinin` biri) o`zlarinin` ten`gesin shi`g`ara baslag`an. Si`rtqi` ko`rinishinde grektin` legedali`q ko`rinishleri ha`m son`g`i` Grek-Baktriya patshasi`n` Geliokl ta`riyplengen.

Kangyuy ko`shpeli qa`wimlari tiykari`n` salg`an, al oni`n` orayi` Oрта Si`rda`r`ya aylasqan, ol orta a`sirlerge deyin «Kanga» da`r`yasi` dep ataldi` ha`m bul jerde kengeres qa`wimlari jasi` ha`m olardi` «kanga» adamlari` dep atadi`. B.e.sh. IV a`sirlardi jaqsi` biletug`i`n antik avtorlar kangyuyani` aytpadi`. Sog`an qarag`anda olardi`n` ku`sheyiwi b.e.sh. III-II a`sirlerge tuwra keledi ha`m bul ko`shpeli qa`wimlardin` Oрта Aziyada rolinin` ku`sheyiwine baylani`sli` 128-ji`li` Chjan Tsyani`n` Kangyuyani` u`lken ma`mleketlardin` ji`yi`ni` esabi`nda bileli.

Qubla rayonlari`nda yuechjiler jaylasqan, al shi`g`i`si`nda xunlar jasag`an. Kangyuy`ni`n` qubla rayonlari`na Orta Aziyani`n` arqa ta`repi kiretug`i`n` edi. Nege desen` Ferg`anadan Baktriyag`a o`tiwshi sayaxatshi` Kangyuy jerlerinen o`tiwi kerek edi. Keyingi mag`li`wmatlarga qarag`anda Kangyuyg`a «kishi bes iyelik» kiretug`i`n` edi: Suse (keyin ala Kesh, Shaxrisabz), Fumu (keyin ala Kushaniya zarafshan oypatlari`nda), Yuni (keyin ala Shosi, Tashkent), Gi (Buxara) ha`m Yuegyap` (Urgench, Xorezm).

Solay etip, Kangyuy u`lken ma`mleketlerdin` birine aylandi`. Oni`n` qurami`na Tashkent ha`m Xorezm, Sogdi`ni`n` bir bo`legi yag`ni`y ol qubla shi`g`i`sqa Ferg`ana menen shegaralas edi, ol qubla Parfiya ha`m Yuechjey iyelikleri menen shegaralas edi.

B.e.sh. 100-ji`llarda Kangyuylar Ferg`ana Qi`tay uri`si`na aralasti` ha`m Ferg`ana paytaxti`nda qamalda qalg`an qi`tayli`larga ja`rdemge keledi. B.e.sh. 47-46-ji`llari` Kangyuyge Qi`tayg`a dushpan arqa xunnlardi`n` shan`yuy (ko`semi) Chjichji qashi`p ketti. Sol da`wirde Shi`g`i`s Tu`rkistanni`n` Qi`tay basshi`si` Kangyuy hu`kimdarlari`ni`n` xunlar usi`lardan ayri`mlari`n bi`lay dep ta`riypleydi «maqtanshaq, qopal» ha`m bizler ta`repten elshilerge hesh bas iymeydi ha`m o`zinin` bul ha`reketleri arqali` qon`si` hu`kimdardardan ayri`qsha ekenligin ko`rsetedi.

Xorezm ha`m Sog`di`da jaqsi` o`mir su`rip ati`r edi, ha`tteki o`z monetalari`n islep shi`g`ardi`. Sogda da aqsha aynali`si` rawajlani`p ketti. Xorezmde «Bezi`myanni`y tsar`» dep atali`wshi` ten`geler tabi`lg`an. Xorezm ha`m Sogdani`n` diyqanshi`li`q rayonlari` kangyuy ko`shpelilerine joqarg`i` basshi`lardi`n` u`stemligi ha`m sali`q to`lewi menen g`a`rezli boldi`. B.e.sh. II-I a`sirlerde Ferg`ana o`zgeshe ma`mleketlik bilimlendiriwge iye boldi`. Ferg`ana kitaetslerge Davani degen at penen belgilendi. Bul ma`mleketlik bilimlendiriw haqqi`nda birinshi mag`li`wmatlar Chjan Tsyanni`n` ayti`wlari`nda ko`rsetilgen. Qi`tayli`lardi`n` mag`li`wmatlari` ko`shpeliler Baktriyag`a ju`ris qi`lg`anda

Ferg`ana arqali` o`tip, b.e.sh. II a`sirdin` aqi`ri`nda Ferg`ana hu`kimdarlari`ni`n` biri Magudi` ayti`p o`tedi. Bul mag`li`wmatlar ataqli` «indo-skif» patshasi` Moga (Mausa) g`a tuwra keledi. Ko`shpeliler Ferg`ana ma`mleketine kirip keledi. Orayli`q Aziya ma`mleketlerinde usi` da`wirde basqa da birlespelerdi keltirip shi`g`ardi` degen pikirlerdin` tuwi`li`wi`na mu`mkinshilik beredi. Chjan Tsen «Shi`g`i`s Tu`rkistanni`n` bati`sqa qaray ju`risinde Ferg`ana yag`ni`y Orta Aziya oblasti`ndag`i`lar en` birinshisi oti`ri`qshi` boli`p tabi`ladi`» dep jazadi`. Bati`s ma`mleketleri menen sawda-sati`q baylani`slari`n` a`rman etiwshi Qi`tay imperatori` Ferg`anag`a itibari`n` awdarg`ani` ta`biyiy. Qi`tay imperatori`n` Ferg`anadag`i` ayri`qsha atlar porodasi` qi`zi`qti`radi`. Qi`tay dereklerinde olardi` «hasi`ldar at» (shan`iya) dep atag`an. Aspan ati` tuxi`mi`nan dep esaplang`an. Ferg`anag`a qarsi` uri`sqa atlani`wi`na Ferg`anag`a jiberilgen qi`tayli` elshi Che Linnin` o`ltiriliwin sebep qi`lg`an ha`m usi` waqi`yadan keyin Qi`tay a`skerleri (b.e.sh. 104 j) Ferg`ana shegarasi`na qaray uri`s boldi`.

Biraq Qi`tay hu`kimdari` Ferg`anag`a ju`ristin` qi`yi`n ekenin aldi`n ala bahalap bilmedi. Ferg`anag`a qaray jiberilgen a`skerler joldi`n` uzaqli`g`i`na shi`damadi` ha`m jol boyi`nsha kishi iyelikler turg`i`nlari` menen bolg`an maydan gu`resler na`tiyjesinde Ferg`ana paytaxti`n basi`p ali`wg`a soni`n` menen birge «hasi`ldar atlardi`» iyelewge ku`shi jetpedi, toli`q Ferg`ana ma`mleketin uli`wma bag`i`ndi`ri`wdi` ayti`w bi`lay tursi`n Qi`tay a`sker basshi`si` Ferg`anag`a bir neshe mi`n` ash ha`m qi`ynalg`an a`skerlerdi jetkere aldi`.

Topiraq qala: Qaraqalpaqlar da`slep bir neshshe qa`wimlerdin` quraminan ibarat bolip, a`yyemgi zamanlardan baslap-aq qa`liplese baslag`an. Olardin` en` eski ata-babalari b.e.sh. VII-V a`sirlerde Araldin` qubla-shig`is boylarinda jasag`an sak-massaget qa`wimleri. Massagetlerdin` o`zi bir qansha qa`wimlerden ibarat bolg`an. Solardin` ishinde apasiaklar ha`m augusiylar qa`wimleri qaraqalpaqlardin` tiykarin saliwda ulken rol` oynag`an. Massaget-apasiaklar son`g`i a`wirdegi qaraqalpaqlardin` diyxanshiliq, mal sharwashilig`i

ha'm o`nermentshilik penen shug`illang`an. Professor T.A.Jdankonin` pikirinshe massagetlerdin` turmisinda bolg`an matriarxatliq da`stu`r qaraqalpaq xalinin` «Qiriq qiz» da`stanlarında ju`da` aniq ko`rinedi. Bul da`stan ha`zirgi qaraqalpaqlardi, o`zlerinin` eski ata-babalari menen tikkeley baylanistiradi. Demek, apasiaklar bul qaraqalpaqlardin` en` birinshi ati (atamasi solay bolg`an) desek te boladi.

Qaraqalpaqlardin` quramindag`i uriwlardin` belgileri, izleri A`miwda`r`ya boylarindag`i a`yyemgi zamanlarda saling`an imaratlardan da tabilg`an. Misali: b.e. I-II a`sirlerinde saling`an, Xorezm patshalarinin` «Karamatli sarayi» - Topiraq qala ha`zirgi Ellikqala rayonında jaylasqan. Topiraq qalani saliwg`a ko`plegen qa`wimler qatnasqan ha'm ha`r bir qa`wim o`zleri quyg`an gerbishke o`zlerinin` tan`basin basqan. Bul tan`balar din` neshe tu`rli ekenin aniqlaw ushin qalani qazg`an arxeologlar saraydin` barliq jaylarinan qalang`an gerbishlerden ha`r qiyli jerlerinen 624 dana gerbish alg`an solardin` ishinen tek 60 gerbishte tamg`a bolmag`an, al qalg`an 564 gerbishinde 66 tu`rli tamg`a barlig`i aniqlang`an. Sonin` menen qatar, bug`an qosimsha, T.A.Jdanko Topiraq qalanin` sarayinin` diywallarına saling`an nag`islar qaraqalpaqlardin` qarshinlarin ha'm kiyimlerin bezegen nag`islarg`a sa`ykes keledi – dep jazadi. Demek, biz tek usi mag`liwmatlardin` o`zinen-aq apasiaklardin`, yag`niy qaraqalpaqlardin` ata jurti a`yyemgi zamanlardan baslap-aq Aral ha'm A`miwda`r`ya boylari bolg`anlig`in ha'm olar eski Xorezm ma`mleketinin` siyasiy-ekonomikaliq turmisinda u`lken rol` atqarg`an degen juwmaq shig`ariwimizg`a boladi.

Xorezm tsivilizatsiyasin ashqan S.P.Tolstov ha'm Ya.G.Gulyamovlar boldi. Xorezm tsivilizatsiyası orayı Topiraq qala haqqında S.P.Toltsov «Topraq qala-ju`da` belgili qala» dep atap o`tken edi.

1945-1950 jılları S.P.Tolstov ta`repien Topiraq qala izertlenip, onin` ilimiy juwmaqları mekteptegi oqıw qurallarında, tariyxıy kitaplarda, ja`ha`n xalıqları tariyxında, Orta Aziya xalıqları tariyxında, arxitektura tariyxı kitaplarında jazıldı. Orta Aziya, İran ha'm Kushan da`wiri tariyxı menen shug`illang`an sırt el ilimpazları a`lbette Topiraq qala esteliginin` juwmaqlarına kewil awdaradı. Tsivilizatsiya belgileri Xorezm jazıwları tabıldı. Topiraq qalada qazıp izertlew

jumislari 1940-jili baslanip, 1945-1950 jillar Xorezm arxeologiyaliq-etnografiyalik ekspeditsiyanin`tiykgarg`i jumislari usi qalada bolip o`tti. 1965-jili E.E.Nerazik basshilig`inda qazip izertlew jumislari qala kvartallarinda alinip barildi. 1967-1972 jillari Topraq qala sarayinda qazip izertlew jumislarin Yu.A.Rapoport alip bardı.

S.P.Tolstov izertlegen Topraq qala, onnan tabilg`an materialliq ma`deniyat, u`lgileri, jazıwlar, ten`ge-pullar du`n`yag`a belgili boldı ha`m du`n`ya tsivilizatsiya ma`deniyatın bayıttı.

TEMANI BEKKEMLEW USHIN SORAWLAR:

- 1. Xorezm tsivilizatsiyasinin` rawajlanıwında S.P.Tolstovtin` xızmetleri?**
- 2. Akademik S.Kamalovtin` qaraqalpaqlar etnogenezi haqqındağı pikirleri qanday?**
- 3. 1967-1972 jillari Topraq qala sarayında qazıw, izertlew jumislarin alıp barg`an ilimpaz kim edi?**

A`debiyatlar

- 1. Karimov I.A. "O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". Toshkent, 1997.**
- 2. Asqarov A. O`zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T., 2007.**
- 3. O`zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob, "Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida", Toshkent, 2000.**
- 4. O`zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob, "O`zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida", Toshkent, 2000.**
- 5. O`zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob. "Mustaqil O`zbekiston tarixi", T., 2000.**
- 6. SHoniyozov K. O`zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent-2001.**
- 7. Sagdullaev A. Qadimgi O`zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent, 1996.**
- 8. Kamalov S. Qaraqalpaqlardın` xalıq bolıp qa`liplesiwi h`a`m onın` ma`mleketliginin` tariyxınan. N.: 2001**
- 9. O`zbekstan h`a`m Qaraqalpaqstan xalıqları tariyxı boyınsha derekler. N.: 1995.**

**5-TEMA: VI-VII A`SIRLER TU`RKIY QA`WIMLERDIN`
BIRIGIWININ` DA`SLEPKI BASQISHI HA`M OLARDIN` ORTA AZIYAG`A
ORNALASIWI.
JOBASI:**

- 1. Tu`rk atamasinin` etimologiyasi.**
- 2. Turk qag`anlig`i quramindag`I uriw-qawimler.**
- 3. Da`slepki turkiy jaziwlaridin` tarqaliwi ha`m og`an baylanisli derekler.**

TAYANISH TU`SINIKLER:

Orta Aziyanin` jergilikli xalqi. Turan turkler watani. Turk qag`anlig`i quramindag`i uriw-qa`wimler. Da`slepki turkiy jaziwdin` tarqaliwi ha`m og`an baylanisli derekler: "Enesey-Urxon", «Issiq», Bilga qag`an bitikleri. «Avesto» boyinsha turklerdin` etnografiyalik jaylasawi. Turkiyer, Karluqlar. VIII-IX a`sirlerdegi etnoslar assimilyattsiyasi. Qarluqlar dialektinin` a`debiy tilge aylaniwi. Qubla Aral boyi antik da`wir qa`wimleri. Qubla Aral boyi xaliqlari orta a`sirlerde

Tu`rk atamasinin` etimologiyasi: VI a`sir ortalarina kelip Altay, Jetisuw ha`m Orayliq Aziyadag`i ha`r qiyli qa`wimler ha`m xaliqlar birlesip u`lken Tu`rk xaqanlig`i ma`mleketin du`zdi. VII-VIII a`sirde toplan`an derekler -Orxon jaziwi (Ku`ltegin esteligi), Qitay derekleri-Tan xanodani tariyxi (VII-IX a`sirler), sonday-aq tariyxshilar Menendr Protektor ha`m Feofan Vizantiyskiy ha`m Ioann Efesskiy shig`armalari. Usi da`wirge tiyisli waqiyalar At-Tarabiyde, "Buxara tariyxi" shig`armasinin` avtori Narshaxiy (X) dereklerinde bayan etilgen.

Tu`rk xaqanlig`i menen baylanisli ayirim ma`seleler I.Bichurin, V.Bartol`d, A.Yu.Yakubovskiy., A.Bernshtam., S.P.Tolstov.,N.Pigulevskiy h.b. alimlaridin` shig`armalarinda bayan etilgen. V.Radlov birinshi ma`rtebe Orxon jaziwin baspadan shig`ardi. Sonday-aq I.Markvard ha`m E.Shavannlar Qitay tekstleri awdarmasi menen shug`illandi. "Tu`rk" atamasi etnik mazmundi an`latpay bir neshe qa`wim ha`m xaliqlardin` birlespesin bildiriwshi siyasiy atama esaplang`an.

Dereklerden ma`lim boliwinsha, b.e.sh.V -VIII a`sirlerde-aq Altayda ko`p sanli qa`wimler, Sibir ha`m Aziyada ko`plegen xaliqlardin` ata-babalari jasag`an. VI a`sirde ken` territoriyada tili ha`m ma`deniyati jag`inan jaqin bolg`an telesler, telengit, tubalar, chelkans,tardushlar jasag`an. Olar Tu`rkiy shig`is tarmag`indag`i ha`r qiyli dialektlerde so`ylegen. VI a`sirdin` ekinshi yariminda Altaydag`i bul Tu`rkiy xaliqlar Jetisuw ha`m Altay xaliqlari menen Tu`rk xaqanlig`ina birlesedi. Xaqanliqti ag`a-inili Bumin ha`m Istamiler basqarg`an. VI a`sirdin` ekinshi

yariminda Tu`rkiy qa`wimleri juanlardi jen`gennen son` Bumin o`o`a` o`zin xaqan dep ja`riya etti. Ili da`r`yasi boyinda hu` kimdar dep ja`riya etilgennen son`, "Ilixan" degen ataqtı aladi. Altaydag`i Wtukan qalasi jan`a Tu`rk xakanlig`inin` paytaxti etip belgilenedi.

VI a`sirdin` 60-70 jillarına kelip Tu`rk xaqanlig`i ku` sh-qu` dretke iye boldi. Bumin shig`is jerlerdi boysindiraman degenshe onin` inisi Istami batis aymaqlardi birlestire basladi. Ol Jetisiw, Shig`is Tu`rkstandi iyeleydi. Son` eftalitler ma`mleketi menen soqlig`isti. 563-567 jillari eftalitlerdi qiyratqannan son` Orta Aziya Tu`rk xakanlig`ına g`a`rezli boldi. 585-586 jillari Buxarada aq su` yeklerge Abroy basshilig`ında ko`terilis boldi. Jergilikli xaliq Tu`rkiy shaxzada Abroy etrapına toplan`an edi. Abroy qozg`alan` ko`terip Paykent qalasın iyeledi.

Jergilikli aq su` yekler, diyxanlar ha`m sawdagerler Buxaradan Jetisuwg`a ketip qaldi. Olar batis Tu`rkiyler sultani Qara Churinnen ja`rdem alg`an edi. 585-jili Qitay a`skerleri ja`rdeminde Abroy qozg`alan`ın bastirdi Qozg`alan` ko`tergen ka`mbag`allardi baylarg`a xizmetker sipatında tarqatti. Buxara nayibi etip Qarachurinnin` uli Barmudti tayinlaydi. Qarachurin xazarlar ha`m Vizantiya ja`rdeminde Irang`a qarsi uris basladi. Leykin ol sa`rkarda Bahrom Chubin ta`repinen o`ltirildi. O`z- ara urislar ha`m de taxt ushin gu` res ma`mlekettin` bo`lsheklenip ketiwine alip keldi. 583-603 jillardag`i o`z-ara urislardan son` 603 jili xakanliq g`a`rezsiz eki bo`limge: **shig`is ha`m batis bo`limlerge aylandi.**

VII a`sir baslarında batis Tu`rk haqanlig`i ja`ne ko`teriliwge qaray bag`dar aladi. bul ko`teriliwi Qitayda Suy dinastiyasinin` qulawi da`wirine tuwra keledi. Tan dinastiyasi hu`kimdarlig`i (618-907) da`wirinde Qitay menen Tu`rk haqanlig`i arasinda qizg`ın qatnasiqlar ornatiladi. Buxara, Samarkand, h.b. qalalardan Qitayg`a elshiler menen sawg`a sa`lemler kelip turatug`ın edi.

630- jildan baslap batis Tu`rk haqanlig`i shegaralari ken`eyip eftalitler da`wirinde bolg`ani siyaqli Hind dar`yasi qirg`aqlarina shekem jetip bardı. Qalalardin` o`siwi na`tiyjesinde Qitay ha`m Iran sawda qatnasiqlari ku` sheydi. Sawda ka`rwanlari Merv arqali Charjaw, Buxara, Samarkand, Choch, Isfijob, Talas, Siyab ha`m Shig`is Tu`rkstan alabına barg`an. Qitaylar VII a`sirdin` 30-jillarında

Tu`rklerdi ja`ne jen`iliske ushiratqan. Na`tiyjede, 659- jili bir neshe jen`ilisten son` Tu`rkler Qitaydin` joqari ha`kimniyatini ta`n alg`an.

VII a`sirdin` aqirlarinda Orayliq Aziya territoriyalarinda Tu`rk xaqanlig`in qaytadan tiklewge uriniwlar boldi. Biraq, bul isti aqirina jetkere almadi. Batistan arablar Maverennaxrg`a basip kirdi. Tu`rk xaqanlig`i qol astinda birlesken xaliqlardin` rawajlaniwi ha`r qiyli basqishta bolg`an. Xaliqtin` bir bo`legi otiriqshi diyxanshiliq penen, qalg`an bir bo`legi ko`shpeli sharwashiliq penen shug`illang`an. Diyxanshiliq penen shug`illaniwshi xaliqtin` u`lken bo`legi Sogdiana, Xorezm ha`m Toxarstanda jasag`an. Erkin diyxan menen birge kashovarlar bolip, olar ekonomikalik jaqtan bay jer iyesine ha`m ha`tte o`z g`a`rezsizligin saqlap qalg`an diyxang`a g`a`rezli bolg`an. Kashovarlar payda bolip kiyatirg`an feodallik ja`miyettegi tiykarg`i ku`sh esaplang`an. VI-VII-a`sirde awir, qorg`an, qalalarda bekkem ornalasip alg`an, jer iyesi bolg`an aq su`yeklerdin` ekonomikalik ha`m siyasiy qudireti ku`sheye basladi. Bul aq su`yekler jazba dereklerde "diyhanlar" dep ju`rgizilgen. Bul da`wirde Xorezmde ha`m a`sirese Sogdida sawdagerler ja`miyette jetekshi orindi iyelegen. Xaliqtin` miynetkesh bo`legi "Budun" yamasa "qara budun" dep atalg`an. Uriw-qa`wimnin` wa`killeri bolsa "bekler" ati menen ju`rgizilgen. Ja`ma`a`tte "xaqan" aq su`yekler ken`esi "quriltay"di basqarg`an. Batis Tu`rk xaqanlig`inda oraylasqan ma`mleket bolmag`an. Ol onlag`an Tu`rkiy qa`wimlerden du`zilgen birlespe-awqam bolip, olardin` ha`r qaysisin ayriqsha xanlar basqarg`an. "Tan-Shu" atli Qitay jilnamasinin` bergin mag`liwmatlarina qarag`anda Zarafshan, Qashqadar`ya ha`m A`miwdar`ya boyinda g`a`rezli tog`iz ha`kimlik bolg`an: Samarkand, Maymurg`, Kesh, Naxshab, Ishtixon, kushaniya, Buxara, Amul ha`m Andxoy.

Olardin` en` u`lkeni Samarqand ha`kimi edi. Xan ha`kimi jergilikli dinastiyalardan bolg`an. Sogdiana shaxi, Xorezm ha`m Choch ha`kimleri belgili da`rejede o`z g`a`rezsizliklerin saqlap qalg`an.

Sogdiana shaxlig`i usi da`wirde Panjikennten Karmanag`a shekem bolg`an onsha u` lken bolmag`an aymaqti iyelegen. Ishki basqariwda ayirim erkinliklerdi saqlap qalg`an bolsa da, haqang`a ba`rqulla saliq to`lep turg`an.

Fergana ha`m Sogdiana xaliq ka`n isleri menen shug`illanip, altin, mis ha`m temir, iloqta qorg`asin, gu`mis, Shaxrisabzda tas, duz qazip aling`an. VI-VII a`sirlerde a`skeriy soqlig`isiwlar tez-tez bolip turg`anliqtan qalalar onsha rawajlanbag`an. Bul da`wirde qorg`an-qala quriw a`dewir ku` sheydi. Bay jer iyeleri a`ne usinday qorg`an-qalalarda jasag`an. Xorezm oazisindegi bunday qalalar a`dewir ken` u` yrenilgen. Bug`an Burkit qalada bay ha`m aq su`yekler jasaytug`in 96 qorg`anlar bolg`anlig`i aniqlandi. Tariyxshi arxeologlar Sogdida bunday qalalardin` bolg`anlig`in da`liyllemekte. Qorg`anlar a`tirapi diywallar menen qorshalg`an, onin` ortasinda minarasi bolg`an. Bul minaralar qorg`aniw qurilislari waziypasin atqarg`an. Tu`rk xaqanlig`i da`wirinde ata-babalarimiz ma`deniyati o`z da`wirine sa`ykes joqari rawajlaniw da`rejesinde bolg`an. Usi da`wirde sogd jaziwi, aramey jaziwi, Xorezm jaziwi menen bir qatarda a`yyemgi Tu`rkiy qa`wimlerdin` jaziwi "Tu`rk-Run jaziwi", "Orxon Enesey jaziwi", "Ko`k Tu`rk jaziwi" ken` qollanilg`an. Jaqin waqitlarga shekem (yag`niy 1970-jillarga shekem) Tu`rkiy jaziw eramizdin` VI-VII a`sirlerinde qa`liplesken degen pikir jetekshi bolg`an. Leykin, 1970-jili Almata janindag`i Issiq atamadag`i a`yyemgi qorg`an-qa`birde arxeologiyag`a tiyisli izertlew ju`rgizilgende b.e.sh. I-m.j. ortalarina tiyisli buyimlardin` sirtinda Tu`rkiy jaziwina uqsas jaziw tabilip, ol ilimde Issiq jaziwi dep ataldi. Bul Tu`rkiy jaziwdi belgili alim A.S.Amanjолоv oqip, ma`nisin aship berdi. Demek, Tu`rkiy jaziwdin` tiykarin erterekten izlew za`ru`r. Qullasi o`tmish a`wladlarimiz joqari da`rejede a`yyemgi jazba ma`deniyatqa iye bolg`an. Bul jaziw ma`deniyat durdanalari son`inan arablar ha`m mongollar basqinshilig`i da`wirinde joq etip jiberilgen.

VI-VII a`sirlerde Tu`rk xaqanlig`i territoriyasinda jasag`an xaliqlar ha`r qiyli diniy isenimlerge isengen. Demek, ha`r bir uriw, qa`wim, xaliqtin` o`z diniy isenimi bolg`an. Xaliq jer suw, aspan, ay ha`m quyashqa siying`an.

Orta Aziyada Animizm ko`pshilik Tu`rkiy xaliqlar ushin uliwma din bolg`an. Bul boyinsha adamlar ha`mme na`rsenin` ruwxı bar dep esaplag`an. Tu`rkiy xaliqlar o`zlerinshe qanday da bir haywang`a siying`an ha`m oni o`zinin` qudayi dep esaplag`an. Ata-babalar ruwxına siyiniw da Tu`rkiy xaliqlar arasında X a`sirge shekem ken` tarqalg`an diniy isenimlerden bolg`an. Barliq Tu`rkiy qa`wimler Tan`irge siying`an. VI-VII a`sirlerde Tu`rkiy xaliqlar arasında zardushtiylik buddizm ha`m xristian dini de rawajlandi. Qıtay dereklerinde, ko`rsetiwinshе, VI-VII a`sirlerde Tu`rk xaqanlig`ında ko`rkem suwretlew o`neri, skul`ptura ken` rawajlang`an Sogdiana, Ustroshana, Xalchayan, Dal`varzintobe, Faeztobe, Panjikent qarabaxanalarinan tabilg`an nag`ıslar ha`m suwretler bunin` ayqin da`liyli. Usi da`wirge tiyisli suwretler Buxara ha`kimniin` go`ne Varaxshadag`i sarayinan da tabildi. Qıtay dereklerinde jaziliwinsha Sogdiana iabadatxanalarında ha`tte altın ha`ykelsheler bolg`an.

Arxeolog S.P.Tolstov ta`repien ashilg`an Tesikqala (Xorezmde) a`sirese qizig`arli materiallar beredi. Qorg`an diywallar menen qorshalg`an bolip, minaralar boy ko`tergen. Ishkeride ja`ne ekinshi qatar diywal bar. Onin` qubla-batis ta`repiinde u`sh metr ba`lentlikte qorg`an qurildi. Og`an tek aspa ko`pir arqali kiriw mu`mkin bolg`an. Xanalarda jatiw ushin arnawli orin tayarlang`an. Ha`wlide qalin` gerbishten qurilg`an u`yde bolg`an. Qorg`an qarabaxanalari Sogdiana territoriyasında, Karshi alabında, Tashkentte(Aqto`be) ha`m Samarkand a`tirapında da tabildi. Qorg`an-qalalar feodalizm da`wirine ta`n qurılıslar bolip, olar Evropada tek XII-XIII a`sirlerde g`ana payda boldi.

TEMANI BEKKEMLEW USHIN SORAWLAR:

1. Kerderliler haqqında magliwmat berin'?
2. VII-VIII a`sirlerde jaziw, tariyx, a`debiyat, astranomiya, matematika ha`m arxitekturalıq qurılıslar jaqsi rawajlang`an ma`mleket?
3. Afrigidler ma`mleketi Orta Aziyada qanday jag`dayda juzege keldi?

A`debiyatlar

1. Karimov I.A. "O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". Toshkent, 1997.
2. Asqarov A. O`zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T., 2007.
3. Yakubovskiy A.YU. O`zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida. Toshkent. 1941

4. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob, T., 2000.
5. SHoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent-2001.
6. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent, 1996.
7. Kamalov S. Qaraqalpaqlar din' xalq bolip qa'liplesiw h'a'm onin' ma'mleketliginin' tariyxinan. N.: 2001
8. O'zbekstan h'a'm Qaraqalpaqstan xalqlari tariyxı boyınsha derekler. N.: 1995.

6-TEMA: ARABLAR BASQINSHILIG'I HA'M ONIN' XALQIMIZDIN' ETNIKALIQ TARIYXINDAG'I ORNI.

JOBASI:

1. Aldin`g`i Aziyadag`i yevropoid tu`rine ha`m hindevropa, semit-xamit til tuwislarina tiyisli etnoslardin` O`rta Aziyag`a kirip keliwi.
2. Etnikalıq protsessinin` ku`sheyiwi, etnoslar aralıq birigiw protsesslerinin` aktivlesiwi.
3. Islam dini ha`m onin` ma`deniy, ruwxıy ha`m ja`miyetlik turmisimizdig`i orni ha`m ta`siri.

TAYANISH TU`SINIKLER:

Aldin`g`i Aziyadag`i yevropoid tu`rine ha`m hindevropa, semit-xamit til tuwislarina tiyisli etnoslardin` O`rta Aziyag`a kirip keliwi ha`m ko`shirilip a`keliniwi etnikalıq protsessinin` ku`sheyiwi, etnoslar aralıq birigiw protsesslerinin` aktivlesiwi. Islam dini ha`m onin` ma`deniy, ruwxıy ha`m ja`miyetlik turmisimizdig`i orni ha`m ta`siri.

Arabstan degen atama menen belgili bolg`an ku`ta` ken` ırgeli yarım ataw Hind okeani, Qizil ten`iz, Evfrat ha`m Persiya qoltig`i aralıg`ına jaylasqan. Ol ku` ta` ertedegi tariyxiy da`wirlerden tartip, xristiansha jil esabi menen jetinshi a`sirge deyin hesh o`zgeriske ushıramay, o`zinshe turmis keshirdi. VII a`sirdin` birinshi yarımına shekem arablardin` tiykarg`i bo`legi ko`shpeli turmis keshirip, sharwashiliq basli ka`sibi boldi. Otiriqshi arablar diyxanshiliq ha`m sawda menen shug`illandi. Ko`shpeli arablar otiriqshılardan anag`urlim ko`p bolg`an.

Ko`shpeli arablar ko`p sanli uriw ja`ne tiyrelerge bo`lingen. Ha`r uriwdin` basında shayix yamasa a`mir a`wladlari turg`an. Ko`shpeli qa`wimler arasında o`z-ara uris-ja`njeller de ko`p bolip turg`an. VII a`sirde qa`wimler arasında uzaq dawam etken urislardan son` Ma`dina qalasi arab qa`wimlerinin` siyasiy birlespesinin` orayına aylandı. Bul birlesiw protsessi islam dinine arab qa`wimlerinin` ja`mlesiwi arqali a`melge asirildi. Islam dininn` ulli tiykar saliwshisi Muxammed Mekkede xristian jil esaplawında 570-jili aprel`de tuwildi. Ol bahadir ha`m ataqli qa`wimnen shig`ip, babasi Xashem Mekke qalasındag`i

Kaabanin` naziri-qorg`awshisi edi. Muxammed payg`ambar 13 jasinan baslap dayisi Abiw-ta`libtin` sawda ka`rwanlari menen birge Siriya, Yemen h.b. ellerge saparlarg`a qatnasadi. Son`inan Xatishag`a u`ylenip , Muxxamed payg`ambar o`z qalasindag`i en` bay-da`wletli adamg`a aylanadi. Muxammed payg`ambar diniy ta`limatin xaliqqa taratip baslag`an da`wirde, og`an Mekke sawdagerleri qarsi shiqti. Sonliqtan Ma`dina qalasina ketiwge ma`jbu`r boldi. Son`inan musulmansha jil esabi baslanatug`in xijriy yag`niy payg`ambardin` qashiwi dep atalg`an ulli waqiya xristian jil esabinin` 622 jilina tuwra keledi. Ma`dina ha`m Mekke sawdagerleri arasinda uzaq dawam etken gu`reste Muxammed payg`ambar ta`repdarlari jen`ip shig`adi. Muxammed payg`ambar so`z ku`shi ha`m qural ku`shi menen pu`tkil derlik Arabstandi o`z hu`kimdarlig`i astina aldi.

Arablar tez arada Siriya, Palestina, Irandi basip aldi. Olar 651 j. Merv qalasin urissiz iyeledi. Arablardin` jen`islerinin` sebepleri olardin` tek ku`shliliginde g`ana emes, al basip alg`an ellerinin` ishki jag`dayinin` ha`lsizliginde ha`m siyasiy-ekonomikaliq bo`lshekleniwinde boldi.

Arablar Mervti basip aliw menen sheklenip qalmadi. Olar Sogd, Toxarstan ha`m Xorezm jerlerin basip aliwdi o`z aldilarina ma`qset etip qoydi. 704 j. Xorasan nayibi etip Kuteyba ibn Muslim tayinlanadi. Usi da`wirden baslap Maverennaxr jerlerine turaqli turde a`skeriy atlanislar baslandi. 705-jili Kuteyba ibn Muslim Balx, Chaginyan ha`m Shuman jerlerine atlanis sho`lkemlestirdi.

706 -jili Zarafshan da`r`yasi alabina ju`risin basladi. Ol Mervten shig`ip, Amul` (ha`zirgi Chorjaw) qalasi arqali Maverennaxrdag`i en` bay ha`m eski qalalardin` biri bolg`an Paykendke bag`dar aldi. Paykent xalqi arab a`skerlerinin` atlanisi haqqinda esitip, Sogd ha`m basqa jerlerden ja`rdem soradi. Onin` xalqi waqittan utiw ma`qsetinde arablarg`a kelisimgе keliwdi usinis etti. Kuteyba paraxatshiliq kelisimine qol qoyip, saliq aldi ha`m A`miwda`r`ya bag`darinda ju`risin dawam etti. Paykentte arab garnizonin ha`m onin` baslig`i etip o`zinin` baxila uriwinan bolg`an adamdi qaldirip, o`zi qaytip ketedi. Kuteyba A`miwda`r`yag`a jetpesten-aq Paykentte ko`terilis bolip, arab garnizoni ha`m onin` baslig`i o`ltirilgenligi

haqqindag`i xabar barip jetedi. Kuteyba qaytip kelip, qalani qaytadan iyeledi ha`m ko`teriliske qatnasqan xaliqti jawizliq penen jazaladi.

707-jili Kuteyba Maverennaxrg`a qaytadan a`skeriyl atlanisin basladi ha`m Buxara wa`layatindag`i en` eski qalalardin` biri bolg`an Ramistan qalasini urissiz iyeledi. 709-jili Kuteyba og`ada ko`p mug`darda a`sker toplan, jaqsi bekiniske iye Buxarag`a ju` risin dawam etti. Buxara hu`kimdari Vardanxudat tu`rkler menen sogdlilardan ja`rdem soradi. Biraq, ular ja`rdem bermedi. Kuteyba onsha ko`p ku`sh jumsamastan Buxarani iyeledi. Bul waqiya qon`si hu`kimdarlarg`a ku`shli ta`sir etti. Olardin` en` irisi bolg`an Sogd ixshidi Tarxun arablar menen uristin` aldin aliw ma`qsetinde, paraxatshiliq kelisimin du`ziwdi Kuteybag`a usinis etti. Ol, arablarg`a o`z waqtinda saliqti to`lep turiwg`a kelisim berdi. Kuteyba kelisim du`ziwge qayilshiliq berdi, biraq bendeler beriwdi talap etti. Tarxunnin` bul ha`reketleri Sogd xalqinin` narazilig`in keltirip shig`ardi. 710-jili Kuteybanin` inisi Abduraxman ibn Muslim gezektegi saliqti alg`an payitta, sogdililardin` ko`terilisi bolip, Tarxun qulatildi. Onin` ornina Sogd ixshidi etip Gurek qoyiladi. Ol, 710-721-jillar aralig`inda patshaliq etti ha`m o`mirinin` ko`pshilik da`wirin arablar menen jigerli gu`reske arnadi. 711-jili Xorezmshax Chagan o`zinin` inisi Xurzadanin` ha`kimniyatti iyelewinen qorqip, Kuteybadan ja`rdem soraydi ha`m qalalardin` altin giltin og`an jiberedi. O`rta Aziya jerlerin basip aliwda Xorezm islerine aralasiw paydali dep esaplag`an Kuteyba 713-jili en` a`yyemgi ha`m bay el bolg`an Xorezmge a`skerleri menen keledi. Usi da`wirde Xorezmshax Xorezmnin` paytaxti bolg`an Kiyat qalasinda Fir sarayinda jaylasqan edi. Kuteyba Xorezmshaxqa ja`rdemlesedi, Xurzadani qiyratip, qolg`a tu`siredi ha`m o`ltiriledi. Xorezmshaxlar ma`mleketi arab xalifatina saliq to`lewi tiyis boldi ha`m bu`ring`i ga`rezsizliginen ayrildi.

712-jili Kuteyba Samarkandqa qarsi a`skeriyl ha`reketlerin basladi. Ayirim dereklerinin` ko`rsetiwinishe Gurek arablar menen Samarkandqa jetpey-aq urisqa kirisedi. Biraq arablar ku`sh jag`inan basim bolg`anliqtan, Samarkandqa sheginiwge ma`jbu`r boladi. Samarkandqa arablar menen sheshiwshi sawash alip bariladi. Kuteyba ku`shli qarsiliqtan son` qalani basip aladi. Gu`rek ju`da` awir

sha`rtler menen kelisimge qol qoyiwg`a ma`jbu`r boladi. Tariyxshi Tabari bul boyinsha eki turli mag`liwmatlar beredi. Birinshisi boyinsha Gurek ha`r jili 2.00.000 dirxem saliq tolewi tiyis boldi ha`m 30.000 adamdi bende etip beriwdi moyinina aldi. Ekinshisi boyinsha, sogdililar 100.000 adamdi bende etip beriw tiyis boldi. Kuteyba o`zinin` atlanisin dawam etip Ferg`ana, Shash jerlerinde urislar alip bardı, Qashqarg`a shekem jetip bardı. Ol barliq jerde jergilikli xaliqtan saliq aldi ha`m arablardan nayiplar qoydi. Basip aliw barisinda ol jan`a ta`rtipler ornatti, arab garnizonlarin ku`sheytti, arab-sharwa qa`wimlerin ha`m jer iyelewshilerdi ko`shirip a`kelip qonislastirdi.

Orta Aziyani, sonin` ishinde Maverannaxrdi koloniyag`a aylandiriw erte baslandi. Belazuridin` ko`rsetiwinshe, 671 jili Ziyad ibn Abusf`yan Xorasan nayibi etip Rabi ibn Ziyad Xaristi tayinlaydi. Ol onin` menen birge 50.000 arabti jiberedi. Olardin` barlig`i A`muda`r`yanin` on ta`repine yag`niy Maverannaxrg`a qonislastirilg`an. Kuteyba basip alg`an ellerde islam dinin moyinlag`anlar xiraj dep atalg`an salig`inan azat etiliwi tiyis boldi. Usig`an baylanisli arablar jawlap alg`an da`slepki payitta juz`ya (jan salig`i) ha`m xiraj (jer salig`i) islam dinin moyinlag`anlardan almaw ta`rtibi engizildi. Biraq bul siyasatti arab nayiplari aqirina shekem jetkermedi. O`ytpeni bul saliqlardan azat etiw tek arab xalifatinin` qaznasina tu`sip turg`an bayliqtin` g`ana emes, al nayiplardin` da tabislarinin` azayiwina alip keldi. Nayiplar xaliqtan jiynalg`an saliqtin` bir bo`limin o`zlerine qaldirip otirdi.

Samarkand patshasi Gu`rek, jiynalg`an xiraj salig`in Xorasan nayibi menen bo`liskisi kelmey, Sogd, Shash, Buxara h.b. wa`layat xaliqlarin arablarg`a qarsi gu`reske birlestirdi. 719-jilg`a shekem basip alg`an ellerdin` xaliqlari basqinshilarg`a qarsi ha`lsiz tu`rde qarsiliq (xiraj salig`in to`lewden bas tartiw) ko`rsetken bolsa, endi ashıq tu`rde gu`res baslanadi. Bunda alg`a qoyilg`an ma`qset arablardan ha`m olarg`a xizmette bolg`an jergilikli feodallardan eldi azat etiw boldi. 721-jili Xorasan nayibi bolip Said al Xarashi tayinlanadi. Ol, Irakta xaliq ko`terilisin basqariwda ko`rsetken jawizlig`i menen ken`nen ma`lim boldi. Sogdililarg`a elshi jiberip boysiniwg`a ha`m islam dinine qaytiwg`a shaqiradi.

Divashti Qum awilinin` janinda bolg`an sawashta jen`ilgennen son`, Mug tawindag`i o`zinin` qorg`aninda jasiriniwg`a ma`jbur boldi. Mug tawindag`i Divashti qorg`anina Said al Xorashidin` tapsirmasi menen barg`an arab a`sker basshisi Suleyman onin` o`zin sha`kirtlerin, olardin` sem`yasin aman alip qaliwg`a ua`de beredi. Divashti Said al Xarashige isenedi ha`m o`z erki menen qarsiliq ko`rsetiwdi toqtatip og`an beriledi. Duzilgen kelisim boyinsha 100 sem`ya erkinlik aladi, qalg`anlarinin` o`miri saqlanip qaladi. Biraq Said al Xarashi, Sogd diyxanlarina su`yene otirip Iran nayibi Omar ibn Xubliranin` Divashtige keshirim beriw haqqindag`i buyrig`in orinlamaydi. Divashti Rabinjanda o`ltiriledi. Maverannaxr xaliqlarinin` ko`terilisinin` jen`iliw sebepleri, og`an qatnasiwshilar arasinda ala-awizliqtin` boliwi, birliktin` bolmawi bolip esaplanadi. Said al Xarashi erkinlikke umtilg`an Sogdlilardin` qarsilig`in bastirg`an menen, Orta Aziyada arablar ha`kimiyati bekkem bolmadi, naraziliq ha`reketleri dawam etti.

Arab a`sker basshisi Xaris ibn Sureyj, diyxanlar ta`repine o`tip, Omeyyadlar dinastiyasina qarsi gureske basshiliq etti Ol Omeyyadlar dinastiyasin qurannin` surelerin orinlamadi dep ayipladi. Xaris islam dinin qabil etken musulmanlardan xiraj salig`in almawdi wa`de etti. Omeyyadlar dinastiyasi bul saliqti jiynawin dawam etip atirg`an edi. Xaris ibn Sureyj ta`repinen alip barilg`an u` git na`siyat ulken tabislarg`a iye boldi. Basip alg`an ellerdin` musulmanlari onin` qol astinda birlesti. Xaris ibn Sureyj Arqa Xorasang`a topildi ha`m Far`yab, Balx, Talikan ha`m Jurjandi basip aldi. Xaristin` jen`isli ju` rislerin ta`miyinlegen basli eki sebep boldi: birinshiden ol Turk kaganinin` ja`rdeminen paydalandi, ekinshiden islam dinin moyinlag`anlar ushin xiraj salig`in biykar etiwdi talap etiw menen ko`plegen iri feodallardi ha`m mayda jer iyelerin o`zine qaratti. Xaris ibn Sureyj ha`m Xorasan nayibi Asima a`skerleri arasinda bolg`an sawashta ko`terilisshiler jen`iledi. Xaris uris maydaninan qaship ketiwge ma`jbur boldi.

735 jili ba`ha`rde bolg`an sawashta Xaris ja`ne jen`iledi ha`m Samarqandqa ketedi. 739-jili Xorasan nayibi Nasr ibn Seyyar Balxtan Maverannaxrg`a Xaris ibn Sureyjge ju`ris sho`lkemlestirdi. Biraq u`lken tabisqa erise almastan Mervke qaytip keledi. Maverannaxr atlanisinan qaytip kelgen Nasr ibn Seyyar saliq sistemasin

o'zgertiwge qarar etedi. Nasr islam dinin moyinlag'anlardi juz'ya salig'inan azat etip, barliq musulmanlardin` xuqiqlarin ten'lestiredi. Biraq xirajdi jerge iyelik etkenlerdin` barlig'i to'lewi tiyis boldi. Bul reformalardan son` Nasr ibn Seyyar 739 j. Samarqandqa qarsi jan'adan atlanis sho'lkemlestiredi. Xaris ibn Sureyj basshilig'indag'i ko'terilisshiler Shash qalasina ketiwge ma'jbur boladi. Sirda'r'yanin` janinda (Shash) bolg'an sawashta Nasr a'skerleri jen'iske erisedi. Xaris ibn Sureyj Shash xukimdari menen birlikte Shash qorg'anina qashadi. Shash hu` kimdari Qadir Nasirg'a kelisim duziwdi usinis etedi. Nasir kelisim sha'rti retinde Xaristin` Shashtan ketiwin talap etti. Shash hu`kimdari Qadir bug'an kelisim beredi ha'm Xaris Far'yab awilina ketedi. Nasr sogdilardi paraxat jol menen o'zinin` ta'repine qaratiwg'a ha'reket isleydi. Ol sogdilarg'a paraxatshiliq kelisimin du` ziwdi usinis etti. Sogdililar Nasrdin` usinisin qabil etti, biraq to'mendegi sha'rtlerdi qoydi: birinshiden, islam dininen bas tartip, o'zlerinin` buring'i dinlerine qaytqanlardi quwdalamaw: ekinshiden, olardan a'dilsiz saling'an saliqlardi talap etpew, u'shinshiden, bende bolip qolg'a tu'sken musulmanlarga iyelik etiw xuqiqin moyinlaw ha'm olardin` sudtin` (qazinin`) hu` kimi boyinsha qaytariliwin ta'miyinlew. 741-jilg'i kelisim sha'rtnamasi boyinsha ko'terilisshiler Sogdig'a qaytip keldi.

Nasr ha'm onin` ta'repdarlari Sogdinin` ataqli feodallari menen awqam duziwge eristi. Bul sogd xalqinin` sirt el basqinshilarina qarsi azatliq guresin a'dewir qiyinlastirdi. VIII-IX a'sirlerde Maverannaxr ha'm Xorasan xalqi ha'r qiyli qatlamg'a bo'lindi. Erkin ja'ma'a't ag'zalari bolip, olar jer iyeleri retinde tek xiraj salig'in to'ledi Maverannaxr ha'm Xorasandi arablar jawlap alg'annan son` erkin ja'ma'a't ag'zalari ja'ne juz'ya dep atalg'an jan salig'in to'lewi tiyis boldi. Arablardin` saliq siyasati, u'zliksiz a'skeriy xizmetler erkin ja'ma'a't ag'zalarinin` tonaliwina alip keldi. Olar iri jer iyelerinen ja'rdem sorap, keyin ala olarg'a g'a'rezli bola basladi. Feodalliq qatnasiqlardin` rawajlaniwi menen islep beriw sistemasi ken` turde engizile basladi.

VIII a'sirde Maverannaxr ha'm Xorasanda suw xojalig'i da ma'mlekettin` xukimdarlari menen iri feodallardin` qolinda boldi. Xirajdi to'lemegenler,

ko`teriliske qatnasqanlar suwdan paydalaniw xuqiqinan ayrildi. Maverannaxr ha`m Xorasanda feodalliq renta q formada alindiU` kavanin, mukasama, misaxa. Kavanin xaliftin` kaznasina udellik iyeliklerden saliq retinde tu` sip otirdi. Onin mug`dari duzilgen sha`rtnama tiykarinda aniqlandi.

748 jildin` basinda Abu-muslim Mervti iyeleydi 748 jili gu`zde Xorasan Abumuslim a`skerleri ta`repinen basip alindi. Qisqa waqit ishinde Irakqa atlanis sho`lkemlestirildi ha`m xalif a`skerleri qiyratildi. 749-jildan xalifatta ha`kimiyat Abbasiylerdin` qolina o`tti. Jana dinastiyanin` da`slepki xalifleri Saffax (749-764 jj) ha`m Mansur (764-775) Irak, Xorasan ha`m Maverannaxr xaliqlarina bergen wa`delerinin` hesh qaysisin da orinlamadi. 753-jili Abumuslim ta`repinen Maverannaxr nayibi etip koyilg`an Ziyad ibn Solih arab xalifi Abuljaffardin` buyrig`i menen onin` o`zine qarsi jiberiledi. Bul ko`terilisti bastiriw ushin Abumuslim Samarqandqa ju` ris etedi. Oni Ziyadtin` ha`kimiyatshilig`in moyinlamag`an Buxara xukimdari ha`m iri jer iyelleri qollap quwatladı. Ziyad Samarqand etirapinda Barkas awilinda bir diyxannin` (feodal) uyinde jasirinadi. Biraq ol Ziyadti o`ltirip, oni Abumuslimge tapsiradi. Xalif Abuljafar Abumuslimdi joq etiwge qarar etedi. Abumuslim Mekkeni ziyaratlap qaytip kiyatirip, jolda xalifke barg`an payitta xaliftin` qatnasiwinda ol o`ltiriledi.

Xorasan ha`m Maverannaxr jan`a nayibi Abuljabbar ibn Abduraxman (757-759) o`zinin` wa`ziri etip Xashim ibn Hakimdi (Mukanna) qoyadi. Mukanna so`zi (perde menen bu`rkelgen) degen ma`nisti an`latadi. 769-jili Mukanna, kamaqxanadan qaship shig`iwg`a ilayiq boladi ha`m Merv qalasina kelip jan`adan ko`teriliske tayarliq ko`redi. "Aq kiyimdegi adamlardin`" ha`m xaliqtin` bir boliminin` qollap quwatlawinan paydalanip, Mukanna tez arada Maverannaxr ha`m Ferganani iyeledi. Bul ret ko`terilis Maverannaxrdin` orayi bolg`an Sogd territoriyasinda ken` tarqaldi. Mukanna ko`terilisi ko`lemi ha`m a`hmiyeti jag`inan putkil xaliqliq ko`terilis bolip, ha`r qiyli sotsialliq qatlamlar qatnasti. Olardin` aldina qoyg`an uliwma ma`qseti eldi arab basqinshilarinan azat etiw ha`m g`a`rezsiz ma`mleket duziw boldi. Mukanna koterilisi Xorasan, Buxara ha`m Samarqandqa ken` tarqaldi. 780-jildin` basinda xalif Xorasan nayibi etip Musey aba

ibn Zuxeyrani toyinladi. Ol 780-j. ba`ha`rde Maverannaxrg`a jan`adan atlanis sholkemlestirdi. Usi da`wirde Maverannaxrda Museyb Gerat xukimdari Said al Xarashige Mukannag`a qarsi shig`iwg`a buyiradi. Qashqada`r`ya alabinda koterilishlilerga qarsi gures baslandi. Arablar ha`m jergilikli feodallar sonam tawindag`i Mukannanin` qoranip qamal etedi. Uzaq dawam etip qamal mukanna a`skerlerin idiratadi. Usi waqitlari Xorasannan jetip kelgen Dawd ibn Daud a`skerleri esabinan arablardin` kushlerdin` kobeydi. Mukanannin` inisi Kabzam 3 min` a`skerleri menen Saib al Xorashi ta`repke otip ketedi ha`m islam dinin qabil etti. Said Mukannag`a tapsiriliwda usinis etedi. Biraq ol bul usinistin` bas tartip qarag`anda qorg`awda Sarxamag`a tapsiradi. Biraq sarxama 30300 a`skeri menen arablar ta`repke otip ketedi. Sirtqi qarg`andi arablar basip aladi, koterilishlilerdin` jag`dayi awdarlamadi.

Mukanna jenilgenine kozi jetkennen son`, Tabaridin mag`liwmati boyinsha ww iship olgen, narshaxiddin` korsetiwinshe Mukanna ozin oshaqqa jag`ip jibergen. Bureniy ozinin` "Otken a`wladlardan qarg`an estelikler" miynetinde Mukannanin` olimi haqqinda eki pikir keltiredi: birinshi Mukanna oltirilgen, ekinshi boyinsha ozin otqa jag`ip jibergen. Narshaxi Mukannanin` olgen waqti boyinsha eki sanesi korsetedi: 782 ha`m 783jj., al Beruniy 85-jil dep esaplaydi. Kopshilik ilimpazlardin` pikirinshe Mukanna whq oltirilgen ha`m bunnan son` onin` ta`replari quwdalang`an. Mukanna koterilisi, jeniliwine qaramastan Abbasiylerge xaliqtin` kushin ha`m basqinshilarg`a jek koriwshiligin ayqin korsetti. 806-jili Sogd territoriyasinda Rofe ibn Lays basshilig`inda koterilis kelip shiqti. Koterilistan basshiliq etken arab a`sker basshiliq Rofe ibn Lays Samarqand qalasin basip alip, usi jerden a`skeri jerden ha`reketlerge basshiliq etti. Bul koterilis 810 j. bastirildi. Usi jili Rofe ibn Lays h.b. koterilis basshilari oltirildi. Xiraj salig`inin` kobetiwine qarsi bog`lan Rofe ibn Lays koterilisi feodalliq oziwge qarsi qaratildi. Arab xalifati xirajdi 25% ke azzaytiwg`a ma`jbur boldi. Bul koterilistin` waqitsha bolsa da, ulken jensislerinin` biri boldi.

Shunday qilib sahroyi arablar dunyoning eng qadimiy va madaniyat o`lkalaridan biri bo`lmish Movarounnahrni o`z mustamlakalariga aylaltiradilar.

Movarounnahr hududida yashagan ajdodlarimiz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda sahroyi arablarga qaraganda anchagina oldinda edilar. Nima sababdan ularni arab istilochilari nisbatan tez va oson bosib ola oldilar? Buning sabablari- birinchidan o'lkada xalqlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy birlikning bo'lmaganligi va feodal tarqoqlikning mavjudligidir. Arablar Movarounnahr yerlariga bostirib kelgan paytda o'lkada bir-biriga dushman bo'lgan 15 dan ortiq kichik-kichik feodal davlatchalar bor edi. Bu holdan arablar ustalik bilan foydalandilar. Ikkinchidan, arablar ko'chmanchi turk qabilalari bilan mahalliy o'troq xalqlar o'rtasida mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklardan ham foydalandilar. Uchinchidan, arablar Movarounnahrqa qadar juda ko'plab boshqa mamlakatlar va aholi hududlarini bosib olgan edilar. Ular bu mamlakatlarning aholi kuchlari, moddiy boylik imkoniyatlaridan ona tuprogimiz hududlarini bosib olish chog'ida foydalandilar. To'rtinchidan, arablar Movarounnahr hududlariga bostirib kelganlarida bu yerda ko'pdinlilik hukm surardi. Bu hol arablarga qarshi o'lkamiz hududi xalqlarining birlashuviga to'sqinlik qildi va arab bosqinchilarining g'alabasini engillashtirdi.

TEMANI BEKKEMLEW USHIN SORAWLAR:

1. Arablar O'rta Aziyani qashan jawlap aldi?
2. VII-asirlerde O'rta Aziyada qanday etnikaliq protsessler ju'z berdi?
3. Islam dininin' ko'z-qaraslari qanday bagdarda boldi?

A'debiyatlar

1. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari". Toshkent, 1997.
2. Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – T., 2007.
3. Yakubovskiy A.YU. O'zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida. Toshkent. 1941
4. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob, "Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida", Toshkent, 2000.
5. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob, "O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida", Toshkent, 2000.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob. "Mustaqil O'zbekiston tarixi", T., 2000.
7. SHoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent-2001.

8. Sagdullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent, 1996.
9. Kamalov S. Qaraqalpaqlardan' xalıq bolıp qa'liplesiwi h'a'm onın' ma'mleketliginin' tariyxınan. N.: 2001
10. O'zbekstan h'a'm Qaraqalpaqstan xalıqları tariyxı boyınsha derekler. N.: 1995.

7-TEMA: O'ZBEK, QARAQALPAQ XALQININ` XVI-XIX A`SIRLERDEGI ETNIKALIQ TARIYXI.

JOBASI:

1. *Amir Temur ha'm temuriyler dawirinde etnik protsessler.*
2. *XVI a'sirlerde Deshti Qipshaqdan Mavarounnaqrga kelgen turk-mong'ol qawimlari.*
3. *Xofiz Tanish Buxoriydin' «Sharafnomayi shoxiy»(Abdullanama)shig'armasinda turkiy qawimler haqqinda mag'liwmatlar.*
4. *Shaybaniyler ha'm Ashtarxaniyler dawirindegi etnik protsessler.*
5. *Buxara, Xiywa ha'm Qoqand xanliklarindag'i xaliqtin' etnik qurami.*

TAYANISH TU`SINIKLER:

XVI a'sirde Deshti Qipshaqdan Movaraunnaxrga kelgen turk-mong'ol qa'wimlari. Xafiz Tanish Buxoriydin' «Sharafnomayi shoxiy» shig'armasinda turkiy qa'wimler haqqinda mag'liwmat. «Baxr ul asror» ha'm basqada tariyxiy dereklerde jurtimiz xalqi quramina tiyisli mag'liwmatlar. O'zbekler ma'mleketleri. Shayboniyler (1500-1601), Ashtarxaniyler (1601-1757), Mang'itlar (1757-1920) ma'mleketi. Qoqand (1709-1876) ha'm Xiywa (1512-1920) xanliqlarindag'i xaliqtin' etnik qurami. «Tariyxiy Shaybaniynama» qol jazbasinda qaraqalpaqlar turmisinin' sa'wleleniwi.

XII a'sirdin' aqiri –XIII a'sirdin' basinda Mongoliyada tatar, nayman, kereit, merkit h.b. (uliwma a'g` den aslam) qa'wimlardin' birlespesi bolg'an feodalliq ma'mleket du`zildi. Qa'wimlerdi birlestirip, mongol ma'mleketin duzgen Temuchin 1206` jildan son` Shing`isxan atag'an aldi. Mongol qa'wimlerinin` quriltayinda ma'mleketin`, diniy ha'm ja'miyetlik turmistin` xuquqiy qatnasiqlarin aniqlap bergen nizamlar jiynag'i "Yasaq" qabil etildi. Shin`g`isxan ko`p sanli ha'm jaqsi qurallang'an armiya du`ziwge ayriqsha diqqat awdardi. Armiya onliq, ju`zlik, min`liq ha'm tuman (on min`liq) sistemag'a birlestirildi. Tiykarg'i armiyadan tisqari Shin`g`isxannin` "keshik" dep atalg'an jeke la'shkerleri boldi. Biraq olar anda-sanda urisqa qosilg'an menen, ko`pshilik payitlarda ju`da' qa'wipli jag`daylar ushin saqlap turilg'an. Mongol qa'wimlerin birlestirip bolg'annan keyin Shin`g`isxan Qitaydin` arqa-shig`isindag'i Tan`g`it ma'mleketine ju`ris etti. Ol

jerden barliq topladi ha'm Arqa Qitaydi jaqsi biletug'in adamlardi alip qaytadi. 1215 -jili Shin'g'isxan Arqa Qitayg'a ju'risin basladi. Shin'g'isxannin` qasinda balalari Joshi, Chagatay,Oqtay ha'm Tuli, sondayaq eki ataqli sa'rkardasi Jebe menen Subedey bahadir boldi.

Shin'g'isxan Sin` dinastiyasinin` a'skerlerin qiyratip, a'g'a'n`-jili ko`p bayliq toplan keyinge qaytadi. Ol 1217` jili Qitayg'a ekinshi ma'rtebe atlanis sho'lkemlestirdi. Bul atlanis barisinda Pekindi iyelep Tsin` dinastiyasin qulatti ha'm Arqa Qitaydi mongol ma'mleketine qosip aldi. Bul atlanislar payitinda ko`plegen bayliq arttiriw menen birge Qitaylardin` joqari a'skeriy texnikasi menen tanisti xam keyinshelik usi jerlerdi basib aldi.

Mongollar menen birge kelgen qara qitay, karluk, tangut tagi baska etnikaliq bo'lekler Oрта Aziya xaliqlarina ken`en aralasa baslaydi. Mongollardin` ma'mleketlik islerine uyg'irlardin` aralasiwi na'tiyjesinde XIII-XIV a`sirlerde Oрта Aziyada uyg'ir etnosi ken` taraladi. Usi da`wirde Oрта Aziyada karluk, tyurgesh, uyg'ir, qipshaq, man'g'itlar, qon`iratlar iri qa`wimlerge aylanadi. Mongollar basip alg`an jerlerdegi qa`wimlerdi ha`r jerge ko`shirip apariw siyasatin alip barg`an. XIII-XIV a`sirlerde br bo'lek ko`shpeli qa`wimler Qiring`a, bir topari Qara tenizdin` arqa jag`alarina, Azov boylarina, qalg`an bo'lekleri Sibir`, Arqa Kavkaz ha'm Moldaviya jerlerine shekem jilisip jasap qaladi.

XV a`sirdin` II yariminda Deshti-Qipshaq dalalarindag`i ko`shpeli turk-mongol qa`wimleri uliwma at penen o`zbekler dep atalg`an. XV a`sirdin` ortasinda bul territoriyadag`i birlespeler mayda bo'leklerge bo'lingen. O`zbeklerdin` konferentsiyasidan kazaqlar, qaraqalpaqlar ha'm man'g'itlar ajiralidi. Man'g'itlar keyin ala ko`shpeli Nog`ay Ordasin du`zedi. Arqa Shig`istan Nog`ay Ordasi Sibir` xanlig`i menen shegeralasadi.

Man'g'itlar da erteden beri Mongoliya ha'm Deshti- Qipshaq dalalarinda jasap kelgen turk-mongol qa`wimlerinin` biri. Olar bir qansha iri ha'm mayda uriwlarg`a bo'lingen. Man'g'itlardin` uriw atlari Xorezm waliyatinda da saqlang`an. Ma`selen: aq man'g'it, tamg`ali man'g'it, ashman'g'it h tagi baska.

A.Ishaevtin` pikirinsh man`g`it so`zi eki bo`limnen turadi. Birinshi man`, ma`n` so`zleri qitaysha xaliq, qit so`zi turkiy tilinde az sanli, Yu kishkene ma`niste, demek ma`n`+qit az sanli xaliq ma`nisinde dep tu`sindiredi.

D.Bazarov mingol-mongol qa`wimi onin` ati mingan so`zi menen kelip shiqqan, sonliqtan, ol min` (ming) ma`niste dep jazadi. Haqiqatindada ayirim turk qa`wimlerinin` atlari san birliginde aytiladi: ju`z, qiriq, min` (ming), dwrman (to`rt), nayman (segiz) h.t.b. A.Ishaevtin` pikirinshe man`g`it so`zinin` ma`nsi buryat-mongolsha: myagaad-min`liq (minglar) bolip, min` (ming)-1000, t-ko`plik affiksleri degen juwmaqqa keldi. Bizlerde A.Ishaevtin` man`g`it atamasina Bergen pikiri bir qansha haqiqatliqqa jaqin dep esaplaymiz.

XIV a`sirdin` aqirinda Nog`ay Ordadan, man`g`it jurti bo`linedi, onin` basinda turklesken mongol qa`wimi man`g`itlardan shiqqan Edige turadi. Nog`ay Ordanin` quramina keneges, arg`in, kereyt, (qaayt), qon`irat, nayman, qipshaq qa`wimlari kirgen.

XVI a`sirdin` ortasinda Nog`aylilardin` bir bo`legi Edilden Irtish, Kaspiyden-Aral aralag`indag`i jerlerde jasag`an. Sol asirde o`z-ara siyasiy-feodalliq urislar na`tiyjesinde nog`aylar u`lken ha`m kishi bolip ekige bo`lingen. Usi da`wirde bir bo`legi qazaqlrg`a, bir bo`legi o`zbeklerge, ja`ne basqa bo`limi qaraqalpaqlarg`a ha`m bashkurtlarg`a aralasadi.

XVI a`sirdin` ekinshi yariminda u`lken Nog`aydin` bir bo`lek uriwlar bo`linip, Kaspiydin` arqa-batis boylarinda jaylasip, olar qara nog`aylar dep ataladi. Kishi Nog`ay Ordasi Qara ien`iz, Kirim, Kavkaz dalalarinda ko`ship ju`redi. XVII a`sirdin` basinda Edil alaplarin qalmaqlardin` jawlap aliwi menen bir bo`lek arqa-batis Kaspiy boyi nog`aylari Kavkaz jerlerine ko`ship qonislasadi ha`m ha`zirgi Stavropol`dag`i, Dag`istandag`i nog`aylardin` tiykrin saladı. Qaraqalpaqlardi nog`aylardan yamasa man`g`itlardan shig`ariwg`a bolmaydi. Pu`tin xaliq bir uriwdan kelip shiqpag`an. Al «nog`ay»-iyt manisın bildiretug`in, mong`oldin` oxas so`zinen aling`an. Bul etnonim Xorezm oazisinde Kubla Aral boylarında ha`m to`mendegi jerlerde ushirasadi. Xojeli ha`m A`miwda`r`ya rayonlarında Nog`ay awıl, Xojelide Aq nog`ay, Kon`irat rayonında Qoblanli nog`ay, Shag`anaqli nog`ay

h.t.b. jerlerde belgili. Demek, bular nog'aylardin` Qubla Aral boyi xaliqlarinin` etnogenezin` qatnasi bar degen so`z.

XIV-XV a'sirlerde Deshti-Qipshaq dalasinda, Aral a'tirapinda ko'shpeli ha'm yarim ko'shpel turk qa'wimlerinin` jan`adn siyasiy, etnikaliq awqami du`zile baslaydi. XIII-XIV a'sirlerde Orayliq Aziyadag`i qa'wimlerden` maydalanip o`z-ara qosiliwi, buring`i jergilikli otirg`an qa'wimlerge jan`a etnikaliq qa'witmlerden` aralasiwi tiykrinda, XV a'cirden baslap, Altin Ordanin` batisinda tatarlar, shig`isinda o`zbek, qaraqalpaq, qazaq, nog`ay, xaliqlarinin` siyasiy etnikaliq birlgi qayta qa'liplesedi. Jan`a payda bolg`an ko'shpeli ha'm yarim ko'shpelililerdin` siyasiy, etnikaliq awqami buring`i mayda bo`lekshelengen uriwlardan tursa da, ko'pshilik turk qa'wimleri o`z uriwlarinin` atlarin jan`a birikpeler arasinda saqlap qalg`an. Sonin` ushin da qaraqalpaq uriwlarinin` atlari qazaq, bashkurt, nog`ay ha'm o`zbekler arasinda ko`p ushirasadi.

XIV a'sirdin` ekinshi yariminda Deshti-Qipshaq dalsinin` u`lken bir bo`limindegi Aq Orda ha'm Sheybani ulisi aymag`inda ko'ship-qonip ju`rgen turk-mongol qa'wimleri qon`si ellerge «o`zbekler» degen at penen belgili boladi. XV a'sirde «o`zbekler» dep atlg`an qa'wimler arasinda bu`rkit, qiyat, qon`irat, tang`ut, nayman, shimbay, qarluq, keneges, durman, man`g`it, no`kuz, uyg`ir, qitay ha'm t.b. uriwlar bolg`an.

XVI a'sirdin` basinda Deshti-Qipshaq dalasindag`i ko'shpeli o`zbek qa'wimlerinin` 1,5 millionday, bir bo`legi eklogiyaliq jag`daylardin` keskinldesiwinen Maxammed Sheyban xan basshilig`inda Orta Aziyag`a basip kirip, Maverennaxr-O`zbekstn territoriyasina ornalasadi. XVI a'sirden baslap «o`zbek» atamasi xaliq atin bildiretug`in etnikaliq atamag`a aylanadi.

Qaraqalpaqlardin` e'tnogenezin` (kelip shıǵıwın), olardin` da'slepki payda bolg`an atama'ka'nların belgilewde atalı arxeolog, professor S.P.Tolstov, professor G.A.Fedopov-Davidov h'a'm V.N.Yagodinnin`, antropolog professor A.İ.Yarxonın', belgili shıǵıstı izertlewshi professor P.L. İvanovtın', tariyxshı akademik S.K.Kamalov, belgili e'tnograf T.A.Jdanko, h'a'm L.S.Tolstova menen X.E. Esbergenovlardin`, belgili tilshi N.A. Baskakov, D.S. Nasırov, U.X,

Xamidovlarning jazg'an miynetleri, Berdaq shayırdın "Shejiresi" u'iken a'h'miyetke iye boldı. Qaraqalpaq xalqının a'yyemgi zamanlardan berli ata-jurtı, ata-ma'kanı usı h'a'zirgi Qaraqalpaqstan Respublikasının jaylasqan jeri. Olar usı jerde yag'nıy Aral h'a'm A'miwda'rya boylarında payda bolg'an h'a'm bir qansha jag'daylarg'a baylanıslı bo'linip ketse de, son' o'z ata-jurtına qayıtıp kelgen.

Qaraqalpaqlar da'slep bir neshe qa'wimlerdin' quramınan ibarat bolıp, a'yyemgi zamanlardan baslap-ag' qa'liplese baslag'an. Olardın' en eski ata-babaları bizin' a'ramızdan buring'ı birinshi a'sirde Araldın' qubla boylarında jasag'an massaget qa'wimleri. Massagetlerdin' o'zi bir qansha qa'wimlerden ibarat bolg'an. Solardın' ishinde apasiaklar qa'wimi qaraqalpaqlardın' tiykarın salıwda u'iken rol atqarg'an. Apasiaklar diyxansılıq, mal sharwuashılıg'ı h'a'm o'nermentshilik penen shug'ıllang'an. Professor T.A.Jdankonın' pikirinshe, massagetlerdin' yag'nıy apasiaklardın' turmısında bolg'an matriarxatlıq da'stur qaraqalpaq xalqının "Kırık kız" da'stanında ju'da' anıq ko'rinedi. Bul da'stan h'a'zirgi qaraqalpaqlardı o'zlerinin' eski ata-babaları menen tikkeley baylanıstıradı. Demek, apasiaklar bul qaraqalpaqlardın' en birinshi atı (ataması solay bolg'an) desek te boladı. Apasiaklardın' belgili izleri A'miwda'rya boylarındag'ı a'yyemgi zamanlarda salıng'an imaratlardan da tabılg'an. Ma'selen bizin' a'ramızdın' 2-3 a'sirlerinde salıng'an Xorezm patshalarının "Ka'ramatlı sarayı", h'a'zirgi Ellikqala rayonında jaylasqan Topıraq qalanı salıwg'a qatnasqan h'a'r bir qa'wim o'zleri quyg'an gerbishke o'z tamg'aların basqan. Olardın' arasında qaraqalpaq urıwlarının' altı tu'rli tamg'aları ushırasadı. Biraq, bunın ishinde qaraqalpaq urıwları tamg'alarının' tu'rleri az ko'ringen menen, sonday tamg'alar salıng'an gerbishlerdin' sanı ko'p bolıp shıqqan. Bug'an qosımsha Topıraq qala sarayının' diyuallarına salıng'an nag'ıslar qaraqalpaqlardın' kiyimlerin bezegen nag'ıslarına sa'ykes keledi. Demek, biz tek usı mag'lumatlardın' o'zinen-aq apasiaklardın', yag'nıy qaraqalpaqlardın' ata-jurtı a'yyemgi zamanlardan baslap-aq Aral h'a'm A'miwda'rya boyları bolg'anlıg'ı h'a'm olar eski Xorezm ma'mleketinin' siyasiy-a'konomikalıq turmısında u'iken rol atqarg'an degen juwmaq shıg'arıwımızg'a boladı.

XIV a`sirdin` aqiri XV a`sirde Deshti-Qipshaq ken`eisliliginde qipshaqlardin` siyasiy birligi ko`zge tu`sedi. Tariyxiy dereklerde, bul siyasiy uyimg`a kirgen turk tilles qa`wimler 92 bawli qipshaqlar, keyin ala 92 bawli o`zbekler yamasa 92 bawli elatlar degen at penen belgili boladi. 92 bawli o`zbeklerdin` quraminda ko`plegen turk-uriw-qa`wimlari bolg`an. Bul, 92 bawli o`zbek-turk qa`wimlerdin` O`rta Aziyadag`i xiliqlardin` kelip shig`iw ma`selesine, bizin`tariyxshilarimiz aytarliqtay kewil awdarmay atir. Sonliqtan da qaraqalpaqlardin` kelip shig`iwin, nog`aylar-man`g`itlardan bo`lindi dep a`psana ga`plerge tiykarlanip eski pikirdi qaytalamaqta.

XVI a`sirde molla Sayfuddin Axsikendi jazg`an «Madjmu-at-tavarix», «tariyxтин` jinag`i»- degen qol jazbada 92 bawli o`zbek quraminda qaraqalpaqlardin` ati keltiriledi. Demek, 92 bawli ko`shpeli o`zbeklerdin` birliginde qaraqalpaqlarda o`z ati menen belgili bolg`an. Tariyxshi O.Yusupov Rossiya Ilimler Akademiyasi Sank-Peterburgtag`i tariyx instituti arxivinen belgisiz avtordin` 92 bawli o`zbekler atli kol jazbasinda, qaraqalpaqlar 23-qatarda jizilg`anin aniqladi. T.I.Sultanovtin` miynetinde, XVI a`sirde, Aral boyida jasag`an qaraqalpaqlar, 92 bawli o`zbekler quraminda, 7—qatarda turg`anlig`in aytadi. Bunda biz Aral boyinda, A`miwda`r`ya, Sirda`r`ya alabinda jasag`an 92 bawli o`zbek qa`wimlerinen XV a`sirdin` 40-50-jillari qaraqalpaqlardin` bo`linip shiqqanin bayqaymiz.

XV a`sirdin` aqiri XVI a`sirde qazaq xanlig`i, o`zbek, nog`ay-mang`itlar menen bir qatarda qaraqalpaqlar da o`z ati menen o`z ulisin payda etedi. Sonliqtanda, Berdaq «Shejiresinde», ba`ri alti uriw qaraqalpaq o`zbekten ayirilig`an eken dep biykar aytpag`an. Demek, Berdaq atamiz o`zinin` shejiresin jazg`anda 92 bawli o`zbek degen qol jazba menen tanis bolg`an.

Evraziya, Shig`is Evraziya, Deshti Qipshaqtag`i ko`shpeli ruw qa`wimlerinin` etnosiyasiy, etnosotsiyalliq, etnoma`deniy tariyxnamasi boyinsha Akademik B. Axmedov., T. Sultanov miynetlerinde ken` jazilg`an.

XV-a`sirdin` 20-30 jillari Aral boylarinda Shaybaniy Abulxayr xan basshilig`inda «Ko`shpeli ma`mleket» o`zbekler xanlig`i payda boldi. O`zbek ulusinin` etnikaliq tariyxi boyinsha tariyxiy dereklerde mag`liwmatlar aniq emes, lekin, Masud Ibn

Osman Kuxistani Kitabinda «Ko`shpeli O`zbekler» quramindag`i ruw qa`wimler: Biraq, Burkut, Durman, Ishki, Izjap, Qaanbay, Tsarluk, Keneges, Qon`irat, Qiyat, Qurlawt, Kushchi, Mangit, Masit, Nayman, Taymas, Tangut, Tubiy, Tuman, Min`, Uyg`ir, Uysuk, Xitay, Chay, Chimbay atamalari h.t.b. atamalari olardin` bek-biylari jazilg`an. Ko`shpeli O`zbekler tuwrali Maxmud Ibn Vali, Babur, Mirza Ulug`bek, «Temur tuziklari», «Zafarnama», Muxammed Salix miynetlerinde jazilg`an.

XIV a`sir ekinshi yarimi XV a`sirde Altin Orda ma`mleketi Quramindag`i xaliqlar ha`m qa`himler bir neshe ulus, orda, yurtqa bo`linedi. Deshti Qipshaq sahrasinda 92 bawli qipshaq elati atalg`an Ko`shreliler awqami tiykarinda sonin` yadrosinda 92, bawli qipshaq elati yadrosinda 92 bawli qa`wimler elati yaki 92 O`zbek ruw payda boldi, bular etnikaliq shegarasina iye bolip olardi biy, xanlar basqaradi. Qubla Aral boyinin` etikaliq tariyxi, etnogenetikaliq birigiwinde Deshti Q ipshaqtag`i 92 bawli qipshaqlar, son` 92 bawli O`zbek ruwinin` qatnasi, orni bari aniq. Bul ma`selelerde Qirg`iz alimi T.I. Sultanov ilimiy izertlewler ju`rgizdi. 92 bawli O`zbek ruwinin` Buxara oazisi otiriqshilarina qatnasi bari bari aniq. Bul ma`selelerde Qirg`iz alimi T.I. Sultanov ilimiy izertlewler ju`rgizdi. 92 bawli O`zbek ruwinin` Buxara oazisi otiriqshilarina qatnasi bari tuwrali M. Pirreev jazdi. O`zbek alimlari akademik B.Axmedov., X.Daniyarov., K.Shaniyazov miynetlerinde O`zbek xalqinin` etnikaliq qa`liplesiwine 92 bawli o`zbek elatinin` qatnasi barina jaqsi pikirler aytti. Qubla Aral boyi, ekida`r`yanin` to`mengi alabinda ma`kan etken. «Aralli -O`zbekler» ha`m Qaraqalpaqlardin` etnikaliq tariyxina 92 bawli qipshaqlar, 92 o`zbek elinin` qatnasi bari tuwrali Akademik S.Kamalov miynetinde atap o`tildi. Prof. M.Ma`mbetullaev., O.J.Yusupov «92 bawli O`zbek elati» quramindag`i ruwlar dizimin baspada ja`riyaladi. O`tken a`sirlerdegi tariyxiy etnografiyaliq a`debiyatlarda 92 bawli o`zbek ruwlari tuwrali mag`liwmatlar jazilg`an.

Akademik V.V. Bartol`d «Toqsan eki bawli O`zbekler» din` payda boliwina shamalap pikir aytti. Ol «Turkiy xaliqlardin` tariyxin izertlewdegi ha`zirgi jag`daylar ha`m jaqin waqitlardag`i waziypalar» atamadag`i maqalasinda «92 bawli o`zbek» atamasi tariyxta keyin payda bolg`an, ma`selen, 1781` jilg`a shekemgi Buxara xanlig`i tariyxinda belgisiz edi, bunnan burin 92` o`zbek qa`wimleri dep ataling`an

edi, sol qa`wimler maydalanip 92 ruwg`a bo`lingen bolsa kerek. Toqsan eki bawli o`zbeklerdin` payda boliwi ha`m olar diziminin` do`reliwi jilin aniqlawda V.V. Bartol`dtin` oy-pikirin ustirtin` tariyxiy jazba derekler alim ushin nesip etpegenlikten, jetkiliksiz bolg`anliqtan aytilg`ani aniq. Orayliq Aziya xaliqlarinin` etnogenezi, etnogenetikaliq aralasiwi ha`m qa`liplesiw tariyxin izertlewde «Tariyxi-Abulxayrxana», «Mersaxxir-al-bilad», «Shaybaninama», «Nasab – name – ni Uzbek», «Salnama» (Asamiy – Navadu-du-firka –in-uzbek) «Madjmu-at-tavarix», «Tuxfat-at-tavarix-xani» ha`m basqada tariyxiy qol jazbalar qunli derek boladi. Bul miyraslardi «92 bawli o`zbek» lerdin` dizimi berilgen, o`zbeklerdin` kelip shig`iwi haqqinda legendalar jazilg`anin ko`remiz. Toqsan eki bawdi O`zbekler haqqinda etnografiyalik mag`liwmatlar belgili Qirg`iz alimlari ta`repinen «92 qa`wimler elatinin`» payda boliwi ha`m olardin` da`stu`rli tizimlari jazip alindi. S.A. Abramzonin` eliwinshi jillari jazip alg`an 92 qa`wimler elatinin 1 qatarda «Katag`an» etnonimii berilgen. Qirg`iz xalqi da`stani «Manas» ta «bashqi urug`i Qatag`an» dep keltirilgen. Qatag`anlar en` da`slep 922 jili Ustirt ken`isliginde jasaytug`ini haqqinda Ibn Fedlan sayaxatnamasinda jazip qaldirdi. Demek ustirt ha`m Aral boyi Qatag`anlarinin` ta`g`dirin 92 bawli o`zbekler quraminan Qirg`iz, Qazaq shejirelerinen tabiwimizg`a boladi. Qazaq alimi Sh. Ualimanov jazip aling`an shejirede 92 qa`wimler dizimi toliq emes, bundag`i bir qansha xaliq ha`m qa`wimler Aral boyinda jasag`aninan derek beredi. Ma`selen: Qubla Aral boyinda erte orta a`sirde «Kerderi» xalqi, wa`layati o`mir su`rgeni haqqinda 728 jili Ibn-Xordadbek 922 jili Ibn-Fadlan ha`m basqalar jazdi. Qubla Aral boyinin` eski mikroetnonimlari: Qiriq, Qon`irat, Nayman, Qipshaq, Keneges, Shu`yit, Jaljuwit, Oymawit, Man`g`it, Saray, Tilew, Yabi ha`m baskavlardin` 92 bawli qa`wimlerin` diziminde orin aliwi, bizin` pikirimizshe olar ha`r qiyli etnosiyasiy ha`m etnosotsiyalliq jag`dayda birikken awqamlas bolg`an, O`zbek ulisi quraminda jasag`aninan derek beredi. Toqsan eki bawli O`zbekler boyinsha xaliq awiz eki do`retpelerinde, da`stanlar ha`m poetikaliq shig`armalarinda o`z sa`wleleniwin tapqani ma`lim.

“Tariyxiy Shaybaninama” qol jazbada qaraqalpaqlardin` Buxara a`mirligine o`z wa`killerin otirig`iziwg`a ha`reket etkeni so`z etiledi. XVI ha`m

XVII a`sirlerde Buxara a`mirinin` siyosiy islerine jigerli qtnasqanin, olardin` shroq-shoq qa`wimler bolip, awiz birlikli jasag`ani so`z etiledi. XVII-XVIII a`sirlerdegi tariyxiy dereklarde, Tu`rkistannan Urganishke shekem araliktag`i jerler qaraqalpaq Yadgarxannin` biyliginde bolg`ani, qaraqalpaqlardin` birligin qon`si ellerdin` so`zsiz moyinlap turg`ani aytiladi. Yadgarxan Xiywa xanlig`in A`bulg`azi to`rtinshi degen laqap penen basqarg`an. Xiywa tariyxshilari Munis ha`m Agaxiy jazg`an Firda`ws-ul`ikbal dep atalg`an tariyxiy miynette Xiywa taxtina xidjiriydin` 1217-jili Abulg`azi besinshi degen laqap penen Yadgarxan ulli xan bolip ko`tergenligi belgili, XVIII-XIX a`cirlerde qaraqalpaq jerleri ushin qazaq xanlig`i menen Xiywa xanlig`i arasinda o`z-ara gu`resler baradi. Qaraqalpaqlar o`z g`a`rezsizligi ushin, o`z jerleri ushin sirtqi dushpanlarga qarsi gu`res alip baradi.

TEMANI BEKKEMLEW USHIN SORAWLAR:

1. ***“Tariyxiy Shaybaninama”*** qol jazbasinda qaraqalpaqlar haqqinda qanday mag`liwmatlar bar?
2. «92 bawli o`zbek» ler haqqinda tariyx iliminda qanday pikirler berilgen?
3. XIV a`sir ekinshi yarimi XV a`sirde Altin Orda ma`mleketi quramindag`i xaliqlar ha`m qa`wimler qanday bolip bo`lingen?

A`debiyatlar:

8. Narodi Sredney Azii i Kazaxstana. Tom,1. Moskva-1962.
9. Materiali k etnicheskoy istorii naseleniya Sredney Azii. Tashkent-1976.
10. SHoniyozov K. K voprosu o tyurkoyazichnix komponentax v slojenii uzbekskoy narodnosti. Sb. «Problemi etnogeneza i etnicheskoy istorii narodov Sredney Azii i Kazaxstana». Moskva-1991.
11. Karmisheva B.X. Ocherki etnicheskoy istorii yujnix rayonov Tadjikistana i Uzbekistana. Moskva-1976.
12. Gubaeva S.S. Etnicheskiy sostav naseleniya Fergani v konse XIX - nachale XX v. Tashkent-1983.
13. Askarov A. Nekotorie aspekti izucheniya etnogeneza i etnicheskoy istorii uzbekskogo naroda. Sb. «Materiali k etnicheskoy istorii naseleniya Sredney Azii». Tashkent-1976.
14. Alekseev V.P., Askarov A.A., Xodjayov T.K. Nekotorie voprosi kompleksnogo izucheniya etnogeneza uzbekskogo naroda. ONU, 11, Tashkent-1980.
15. Xodjayov T.K. Paleoantropologiya Sredney Azii i etnogeneticheskie problemi. Moskva-1981.
16. SHaniyazov K. Qang` davlati va qang`lilar. Toshkent-1990.
17. Tolstov S.P. Osnovnie problemi etnogeneza narodov Sredney Azii. SE. 1947, VI-VII,

18. Oshanin L.V. Antropologicheskiy sostav naseleniya Sredney Azii i etnogenez eyo narodov. CHast 1-3, Erevan-1957-1979.

19. Kamaliddinov SH. K voprosu ob upotreblenii geograficheskix nazvaniy «Maverannaxr» i «Turkestan». «O'zbekiston tarixi», 4. Toshkent-2001.

20. Drevnie avtori o Sredney Azii (IV v. do n.e.-III v.n.e.). Xrestomatiya. Tashkent-1940.

14. Kud'yarova T. Etnologiya (Oqiw qollanba). N.: NMPI-2011.

15. Ma'mbetov K. Qaraqalpaqlar shejiresi. N.: 1994

**8-TEMA: XIX A`SIRDIN` 60 JILLARI – XX A`SIR DAWAMINDA
O`ZBEK, QARAQALPAQ XALQININ` ETNIKALIQ TARIYXI HA`M ETNIK
O`ZGERISLER HA`MDE XALQIMIZ ATAMASININ` ULIWMA MILLET
ETNONIMINE AYLANIWI.**

JOBASI:

1. *XIX a`sirdin` 60 jillarinda Orta Aziyani Rossiyanin` jawlap aliwi. Rossiyanin` ko`shiriwshilik siyasati ha`m jurtimiz xalqinin` quramindag`i o`zgerisler.*

2. *XX asir dawaminda O`zbekstan xaliqlarinin` etnik quramindag`i o`zgerisler.*

3. *O`zbekstan Resublikasi payda boliwi aldinda Turkstan xalqinin` etnik qurami. O`zbek, Qaraqalpaq o`zlerine millet ati sipatinda etnik ma`ni ha`m mazmun beriw jolindag`i ma`mleket siyasati.*

4. *G`a`rezsizlikke erisiw ha`m o`zbek milletinin` qa`liplesiwinin` jan`a basqishinin` baslaniwi.*

TAYANISH TU`SINIKLER:

XIX a`sirdin` 60 jillarinda Orta Aziyani Rossiyanin` jawlap aliwi. Rossiyanin` ko`shiriwshilik siyasati ha`m jurtimiz xalqinin` quramindag`i o`zgerisler. XX asir dawaminda O`zbekstan xaliqlarinin` etnik quramindag`i o`zgerisler. Koreysler, turk - msxetiler, qirim-tatarlarinin` ma`jbu`riy ko`shirilip keliwi. Respublikamizdag`i demografik jag`day ha`m onin` mashqalalari.

O`zbekstan Resublikasi payda boliwi aldinda Turkstan xalqinin` etnik qurami. O`zbek, Qaraqalpaq o`zlerine millet ati sipatinda etnik ma`ni ha`m mazmun beriw jolindag`i ma`mleket siyasati. O`zbekistanda jasawshi otiriqshilardin` uriw-aymaq atlari menen ataliwinin` toqtatiliwi. G`a`rezsizlikke erisiw ha`m o`zbek milletinin` qa`liplesiwinin` jan`a basqishinin` baslaniwi.

XV a`sirdin` aqirlari ha`m XVI a`sirdin` baslarinda siyasiy ha`m ekonomikalıq ta`repten biraz bosasqan Orta Aziya jergilikli ha`kim ha`m patshalar arasındag`ı taxt talasları, xalıqtın` awır awhalg`a tu`sip ha`reketke keliwi qon`sı ko`shpeli o`zbeklerge qolay kelgen edi. Temuriyler dinastiyasının` aqırğ`ı ha`kimleri, tiykarınan, Andijan ha`kimi Babur ha`m Xirot ha`kimi Xusayn Bayqatawar Dashti Qipshaqtan kelgen qu`diretli Shaybaniyxan basshılıg`ındag`ı ko`p sanlı la`shkerler aldında a`zzilik etip sheginedi. Solay etip, ha`zirgi O`zbekstannın` Zarafshan,

Surxanda'r'ya ha'm Qashqada'r'yada Xorezm oazisi ha'm basqa rayonlarda Shaybaniyxan menen kelgen «o'zbek» atlı tu'rkiy tildegi qa'wimlerde ornalasa baslaydı ha'm jergilikli xalıq penen atawasıp ketedi.

«O'zbek» ataması ilimiy ta'repten ele tolıq anıqlanbag'an. Da'slep bul so'zdi arab avtorı Usam ibn Munhiz (XII a'sirdin' aqırlarında)din' shıg'armalarında ushıratamız. Keyin Rashididdin jılnamalarında Jalaloddinnin' a'skeriy na'wkerlerinen biri de «o'zbek» ismi menen tilge alınadı. Ataqlı tariyxshı Hamidulloh Kazviniy (XV a'sir) Altın Orda xanı O'zbektin' la'shkerlerin «o'zbekler» dep ataydı, tiyisli u'lkeni bolsa «Ma'mleketi o'zbek» dep ataydı. Nizomiddin Shomiy ha'm Sharafuddin Ali Yazdiyler o'zbeklerdi Altın Orda ataması menen baylanıslı degen pikirdi bildiredi. Basqa da'reklerge qarag'anda, XV a'sirdin' aqırı XVI a'sirdin' baslarında Abılxayırhan ha'm onın' aqlıg'ı Shaybaniyxan qaramag'ındag'ı barlıq qa'wim ha'm elatlardın' birikpesine ulıwma «o'zbekler» dep atama berilgen. Abulg'azının' «Shejreyi tu'rk»inde jazılğ'anınday, Aq Orda patshası Toqtag'ulxan o'lgenninen son' on u'sh jasar O'zbekxan taxtqa kelgen. Ol ata-babasının' da'stu'ri menen eldi jawlap alıp, ha'r kimdi ma'rtebesine ılayıq hu'rmet etip, inamlar berdi.

Ko'plegen da'rek ha'm ra'wiyatlarda o'zbeklerdin' genealogiyası (shejiresi) haqqında ayılıp, o'zbek xalqı 92 urıw (qa'wim) dan quralğ'an delinedi. Tiykarında bul san haqıyqatlıqqa tuwra kelmeydi. Izertlewler sonı ko'rsetedi, o'zbeklerdin' kelip shıg'ıwı sıyaqlı olardın' etnikalıq du'zilisi de og'ada quramalı ha'm ko'p a'sirlik tariyxıy rawajlanıw na'tiyjesinde bir neshe ma'rte o'zgerip ketken.

XIV-XIX a'sirler dawamında o'zbeklerdin' rawajlanıw tariyxı, o'zlerinin' urıw-qa'wimlik atamaların bizin' a'sirimizdin' baslarına shekem saqlap kelgen. Olar tek g'ana etnikalıq ta'repten emes, turmıs ta'rizi ha'm sotsiallıq sisteması menen de o'z-ara biraz o'zgeshelengen. Ayırım o'zbek qa'wimleri otırıqshı diyxansılıqqa tolıq o'tpegen ko'shpeli xojalıg'ı ha'm turmıs da'stu'rlerin saqlap yarım otırıqshı jag'dayda jasag'an. Olar tillerindegi (dialektindegi) o'zgeshelik ta'repten biraz ajıralıp turg'an. O'zbeklerdin' a'dewir bo'legi qon'sı ma'mleketlerde de jasap, etnikalıq qa'siyetlerin jog'altpag'anın da ayırıqsha atap o'tiw kerek. A'ne sol

da`wirde ele barlıq o`zbek elatları bir mug`darda rawajlanbastan, sotsiallıq-ekonomikalıq ta`repiyen jaylasqan ortalıg`ına qarap o`z-ara o`zgeshelengen.

Izertlewshiler a`sirimizdin` qarsan`ında o`zbek xalqının` quramına u`sh iri etnikalıq topar (subetnos) bolg`anlíg`ın aytadı. Olardan birinshisi en` a`yyemgi da`wirlerden otırıqshı jag`dayda qala ha`m awıllarda jasap, Orta Aziyag`a eramızdin` 1 mın` jıllıg`ının` aqırlarınan baslap uzaq da`wir dawamında ko`ship kelip a`ste-aqırın otırıqshılasqan tu`rkiy elatlar menen atawasıp ketken xalıq bolıp tabıladı. Olarg`a sol da`wirlerde «sart» dep at berilgen bolıp, tiykarınan Ferg`ana, Tashkent, Xorezm, bir bo`lek Zarafshan oazislerinde, ulıwma derlik O`zbekstannın` barlıq jerinde jaylasqan. Biraq olardıń en` ko`pshiligi Ferg`ana oypatlıg`ında bolıp, a`sirimizdin` baslarında ol jerde shama menen pu`tkil xalıqtın` 52,7 protsenti jaylasqan.

Ekinshi subetnos Shaybaniy o`zbeklerdin` keliwinen aldın a`yyemgi tu`rkiy elatlar menen tu`rk-mang`ol qa`wimlerinin` atawasıwınan kelip shıqqan. Olar XX a`sirdin` baslarına shekem urıw-qa`wimlik da`stu`rlerin saqlap sartlarg`a qosılmay yarım otırıqshı turmıs ta`rizinde jasap kelgen ha`m etnografiyalıq a`debiyatta «tu`rkler» degen at penen ma`lim (B.X.Karmishova, K.Sh.Shoniyozov). Tiykarg`ı xalıq esaplang`an bul tu`rkler tiykarınan Ferg`ana oypatlıg`ında, Samarqand ha`m Jizdaq wa`layatlarında, O`zbekstannın` shıg`ıs bo`limlerinde jaylasqan.

O`zbeklerdin` u`shinshi iri etnikalıq toparı XV-XVI a`sirlerde Mavrennaxrg`a ko`ship kelgen Dashti Qıpshaq o`zbeklerinin` a`wladlarınan bolıp esaplanadı. Olar yarım ko`shpeli turmıs da`stu`rlerin saqlap kelgen, sharwashılıq ja`ne diyxansılıq xojalıqların birge alıp barg`an subetnostan ibarat. Bul topardın` o`zine saylıg`ı rasalıq du`zilisinde mongoloid belgilerinin` a`dewir sezilerli ekenligi, tilinde «jwqchilar» dialekti ku`shli ha`m o`z atın «o`zbek» dep atawında bolıp tabıladı. Bul topar ha`r qıylı qa`wimlerden ibaratF qon`ırat, man`g`ıt, qıpshaq, nayman, keneges, saray, qıtay, mın`, ju`z, qırıq, qatag`an ha`m tag`ı basqa. Bul qa`wim ha`m elatlar Zarafshan, Qashqada`r`ya, Surxanda`r`ya, Sherabatda`r`ya, Baysın da`r`yalarınan` basseyninde, Nurata ha`m Qurama taw eteklerinde, Xorezm ha`m Ferg`ana oazislerinde jaylasqan. Solardıń en` ko`p sanlı bo`legi 20-jıllarda Buxara

a`mirliğinde (120 mın`nan ko`birek man`g`ıtlar, 35 mın`nan artıq kenegesler, 86 mın`g`a jaqın qon`ıratlar, Tu`rkistan u`lkesinin` Samarqand wa`layatında 52 mın` qıpshaqlar, Ferg`ana oypatlıg`ında 42,5 mın`g`a jaqın qıpshaqlar, Tashkent ha`m Sırdar`ya wa`layatlarında 50 mın`g`a jaqın qurama) jasag`an.

Bul subetnoslar XIX a`sirdin` aqırı XX a`sirdin` baslarında o`zine ta`n o`mirlik turmıs, u`rp-a`det ha`m tildegi qa`siyetleri menen o`z-ara o`zgeshelense de, birden-bir o`zbek elatı ekenligin sıpatlawshı belgilerdi saqlap o`zlerin «o`zbek» dep atag`an. Uzaq da`wir dawamında sart, tu`rk ha`m Dashti Qıpshaq o`zbek a`wladlarınan ibarat subetnoslar yarım ko`shpeli sharwa xojalıqlar, otırıqshı sartlar menen jaqınlasıp, qosılıp ketiw protsessi arqalı ju`zege shıqqan. Ha`r qıylı etnikalıq qatlamlardıń birlesiw protsessi, a`sirese, Ferg`ana oypatlıg`ında, bir bo`lek, Samarqand wa`layatı ha`m Tashkent uezinde a`hmiyetli tu`s alg`an ha`m belsene o`tken.

Sebebi bul jerdegi tu`rk qa`wimlerinin` ko`pshiligi, Babur jazg`anınday, Dashti Qıpshaq o`zbeklerinin` keliwinen aldın otırıqshı jag`dayda jasag`an. Oktyabr` to`n`kerispeginen keyingi on jıllıqlarda urıw-qa`wimshilikti umıtqan tu`rkler ha`m sartlar Ferg`ana oypatlıg`ında etnikalıq qa`siyetlerin saqlap qalg`an. Dashti Qıpshaq o`zbeklerinen ju`zler, qıpshaqlar, quramalar biraz o`zine ta`nligin saqlag`an. Lekin, mın`, qon`ırat, qırıq, qatag`an, saray sıyaqlı qa`wimlerdin` wa`killeri jergilikli sartlar menen atawasıp ketken. Zarafshan oypatlıg`ında jaylasqan o`zbekler de qa`wimshilik (20 g`a jaqın urıwlar) da`stu`rlerin jog`altıp, milliy birlikke qosılğ`an.

XX a`sirdin` baslarında o`zbek elatları jasag`an ornına qarap hiywalılar, buxatawılar, qoqandlılar, andijanlılar, ferg`analılar, tashkentliler sıyaqlı atamalar menen o`z-ara atalıwı biykardan-biykarg`a bolmag`an. Sebebi o`zbek milleti ele tolıq qa`liplespegen, milliy o`zligin ha`m tu`siniklerin, huqıqıy ha`m sotsiallıq-ekonomikalıq birligin an`law da`rejesine ko`terilip u`lgermey, da`slep rus hu`kimdarlıg`ı da`wirinde, keyin revolyutsiyalıq to`n`kerispekler sebepli leninshe «milliy» siyasatqa tayanıp, tu`rkistanlılardın` topırag`ı bo`linip ketiwi jan`a kalonizatorlıq siyasat tiykarında jasalma tu`rde adminstrativlik ta`repten qayta pa`rshelenip jiberiliwine tiykar boldı. Buring`ı sovet respublikaları sho`lkemlestirilip, tolıq aymag`ımız bo`linip ketken. Biraq, o`zbek, qazaq, tu`rkmen, qırğ`ız, qaraqalpaq

siyaqli tu`rkiy xalqlar adminstrativlik ta`repten erkin ellerge bo`linse de, tiykarında oraylasqan totalitar sistema da basqarıwg`a qolaylı ta`rizde sho`lkemlestirilip, u`lke kartası jan`adan qayta du`zilgen edi. Barlıq tu`rkistanlılardı sovetlestiriw maqsetinde isendirgen leninshe ideologiya bayrag`ı astında jan`a kalonizatorlıq siyasattı a`melge asırıwg`a kirisilgen. Sheregi kem bir a`sir dawam etken despotlıq da`wirinde milliy sana ha`m rux, o`zligin an`law, joqarı ma`nawiyat ha`m sezimler, milliy qa`driyatlar, bay tariyxımız sayız qa`lipke salınıp ayawsız ayaq astı bolg`an edi.

Oktyabr` to`n`kerispeginen keyin sovetlik ha`kimiyatının` ornawı menen sotsiallıq-ekonomikalıq ha`m siyasiy ta`repten o`zbek xalqının` keyingi rawajlanıwına olardıń ko`z-qarasında «qolaylı» sharayatlar jaratılıp berildi. Asıg`ıs ele tolıq u`yrenilmegen jag`dayda ele milliy mashqalalar aqırına shekem sheshilmegen, jergilikli xalıqlardıń milliy qa`liplesiw protsessi pisip jetilispegen bir jag`dayda o`tkerilgen 1924-jılg`ı milliy shegatawanıw na`tiyjesinde u`lken qa`telerge jol qoyıldı. O`zbek milletinin` rawajlanıwına a`sirese, 30-jıllardag`ı ha`m urıstan son`g`ı jıllardag`ı ha`r qıylı siyasiy oyınlar, adam o`ltiriwshilikler u`lken zıyanın tiygizdi. Bul da`wirde o`zinin` miynet su`ygishligi ha`m talantı menen ko`terilip kiyatırğ`an o`zbek milletinin` en` qa`dirli perzentleri, a`jayıp isbilermenleri, o`z pikirin jaqsı su`wretleytug`ın siyasiy g`ayratkerler ha`m ziyalılardıń ko`pshiligi jala menen qamaqqa alınıp qırıp taslandı.

O`zbekstannın` g`a`rezsizlikke erisiwi, o`zinin` ma`mleketi, tili ha`m rawajlanıw siyasatına iye bolıwı, onın` kelesheginin` aydın ekenliginin` da`regi.

Qaraqalpaqlar XV a`sirdin` ekinshi yarimınan XVI a`sirdin` ekinshi yarimina deyin Nog`ay xanlig`inin` quramında boladı. XV-XVI a`sirlerdin` arasında Nog`aylar awqaminin` ishinde qaraqalpaqlardıń tili ha`m ma`deniyatinin` tiykgarg`ı belgileri qa`liplese.

XVI a`sirdin` basında Sheybani xan, Orta Aziyani jawlap aliwına baylanisli Sariqamis ha`m Uzboy boylarındag`ı tu`rkmen, o`zbek, qazaq, qaraqalpaqlardıń ko`pshiligi ha`zirgi Qaraqalpaqstan jerine ko`ship kelip qon`islasqan. Sheybaniy xan da`wirinde Qipshaq sahrasınan qan`li, mang`it, katagan, kerder h.t.b. uriw ha`m qa`wim birikpeleri ko`ship keledi. Jergilikli xalıqlardıń etnikalıq quramina a`dewir

o'zgartedi. XVI a'sirden A'miwda'r'ya o'z bag'darin U'stirt tu'sliginen arqag'a o'zgartip, ha'zirgi ang'ari menen Aralg'a quyadi. Son'liqtan, Sarikamis, Uzboy boylarindag'i tu'rkmen, qaraqalpaq, o'zbek, qazaqlardin ko'pshiligi ha'zirgi Qaraqalpaqstan jerine kelip qon'islasadi. 1985 jili Qon'irat qalasina jaqin ornasqan ashamayli awilinin turg'ini A'bdiraxman uli To'legen 92 jasta, aralli o'zbek, etnograflarg'a bizin' ata-babalarimiz bul jerge 10 ata bunnan burin (250 jil) U'stirt tu'sligindegi, Uysin, Qon'irat, Elikan, Jiyyeli Baysin sha'ha'rinen suwsizliq na'tiyjesinle ko'ship kelgen. Qaraqalpaq qa'harman da'stani "Alpamista" g'i waqiya sol Jiyyeli Baysinnan baslanadi. Alpamis o'zbek xalqinin perzenti bo'lip ko'rinedi. Qon'irat qalasinin tu'sliginde Jin'ishke arnasinin boyinda jasag'an Qaniyaz uli Qabil ag'a, aralli o'zbek 1904 jili tuwilg'an, o'zinin' ata-babalarinin bul jerge U'stirt tu'sligindegi Balkan tawinan bunnan 8 ata burin (200 jili burin) ko'ship kelgenin aytadi. Bul eki jasi u'lkenlerdin ma'limlemeleri XVI a'sirdin aqiri, XVII a'sirdin baslarina tuwri keledi.

Tumen atamasi orta a'sirlerde on min' degendi an'latadi. Mayqi biydi ol xaliqlar o'zlerinin' ata-babalari dep esaplaydi. Mayqi biy XIII a'sirde jasag'an. Tumen atamasi XVI a'sirdegi ha'r tu'rli qa'wimler birikpesi 92 o'zbek uriw ha'm qa'wimlerinin' birikpesine jaqin keledi. Olar Orta Aziya ha'm Qazaqstannin' ko'plegen jerlerinde XII-XVI a'sirlerde jasag'an tu'rkiy xaliqlari. Bular ha'r tu'rli jag'daylarg'a baylanisli ko'ship, qonip, aralasip jasag'an. Misali, 1723 jili Abulxayirxannin' Sirda'r'ya boyindag'i xaliqlarg'a topilip, ol jerdegi xaliqlardin ko'pshiligin Orta Aziyag'a ko'ship ketiwge ma'jbu'rledi, son'liqtan Sirda'r'yali qaraqalpaqlar, aralli o'zbekler XVIII a'sirde Araldin' tu'sligine ko'ship kelip qon'islasadi. Bul jag'day jergilikli qaraqalpaq xalqinin' etnikaliq quramin ko'beytti. Sonin' menen birge qaraqalpaq etnosinin' bo'lekleniwi, ata-makaninan ko'shiwlerine ma'jbu'r qilg'an. Go'ne Urgenish ha'kimi Niyaz benen kelispewshilik bolip Go'ne Urgenishte jasap atirg'an qaraqalpaqlar 1670 jillari ko'shedi. Olar da'slep Aqmeshit, onnan Tu'rkistan qalasina, onnan Shimkent, Tashkent, Chinaz, Jizdaq keyin Zarafshan jag'larina (1770-1840 jj.) kelip qon'islasqan. Olardin' tilinde, da'stu'rlerinde aziraq o'zgerisler bolg'anlig'i menen sanasinda uriw ha'm o'z etnos

atamasin saqlap subetnos tu`rinde jasag`an. Diyxanshiliq, o`nermentshilik penen shug`illang`an.

Sundayaq, ol ko`shken qaraqalpaqlardin` o`z ata-ma`kanina qaytip ko`ship kelgenligin ko`rsetedi. Bul misallardan etnos bir tutas jerde jasap, bir tilde so`ylep, etnikaliq birlikte boliwi sha`rt emesligi ko`rinedi. Olardin` bir etnonimde, o`z-ara birlik haqqinda tu`sinikte belgili bir ma`deniyatqa iye bolip sha`rt ekenligi ko`rinedi. Etnogenez ha`m etnos o`zgermeliligi ko`rinedi. Belgili bir da`wirde etnos ha`r tu`rli jag`daylarg`a baylanisli etnos ha`m subetnosqa bo`linedi. Bul etnostan bo`lingen subetnos buryng`i atamasin saqlamawi, o`zgertpewi mu`mkin. Ol ekinshi bir etnosti qa`liplestiriwde mu`mkin. Ba`rinende beter hesh bir etnos uriw bolmasa bir qa`wimnen emes, bir neshe uriw qa`wimler birikpesinen qa`liplesetug`inlig`i qaraqalpaqlardin` etnikaliq tariyxinan da ko`rinedi Misali, qaraqalpaqlardag`i uriw ha`m uriw birikpeleri, Qon`irat, Qipshaq, Qanli, Balg`ali, Qazayaqli, Kanjig`ali, Uysin, Nayman, Qiyat, Mu`yten, Katagan, As etnonimler o`zbeklerde, tu`rkmenlerde, qazaqlar menen qirg`izlarda, bashkirler menen Arqa Kavkazdag`i nog`aylarda bolg`an. Bular o`z a`tirapindag`i uriwlar menen birigip belgili bir etnosti qurag`an.

XVI a`sirdin` ekinshi yariminda Rossiyanin` Astraxandi basip aliwi, sondayaq Nog`ay mirzalarinin` arasindag`i ja`njeller sebepli qaraqalpaqlar Nog`ay xanlig`inan Sirda`r`ya boylarina ko`ship keledi. Belgili shig`isti izertlewshi B.Axmedov qaraqalpaqlardin` 1578 ha`m 1582 jillari Buxara xanlig`indag`i siyasiy gu`reslerge belsene qatnasqanlig`in ko`rsetedi.

XVII a`sirdin` basinda A`miwda`r`ya o`zinin` buryng`i aqqan izine burilip Aralg`a quyadi ha`m onin` tu`slik ta`repin, yag`niy a`yyemgi qaraqalpaq jerlerin suwlandira baslaydi. Usig`an baylanisli qaraqalpaqlapdin` arasinda o`z ata-jurtina qaytiw ha`reketi payda boladi.

Qaraqalpaqlardin` ata-babalari Tu`rkistan qalasinin` a`tirapinda birinshi martebe Sig`nak qalasinin` a`tirapinda XVI a`sirdin` aqirinda jazba dereklerde ushirasadi. Sol waqitlardan baslap olar kazaq, Xiyua ha`m Buxara xanlari menen siyasiy qatnasiqlarg`a iye bolg`an. Orta Aziya territoriyasinda ushirasatug`in barliq siyasiy

wakiyalarg`a aktiv tu`rde aralasip kiyatir. Olar g`arezsiz ma`mleket siyasatinda XVIII a`sirde Rossiyag`a, Peterburgqa o`zlerinin` elshixanalarin jibergen. Ha`tte Rossiya imperatori Petr I menen tig`iz siyasiy baylanislarg`a iye bolg`an. Sonin` menen birge Rossiya menen teren` sawda baylanislarin da ornatqan. Onin` ayqin misali sipatinda Rossiya menen qaraqalpaqlar arasinda sawda ka`rwa`nlari ju`rip turg`an. Onin` ayqin misali sipatinda Rossiya menen qaraqalpaqlar arasindag`i sawda ka`rwa`nlarinin` sani min` tu`yeden ibarat bolg`anlig`i tuwrali mag`liwmatlar bar. Bul XVIII a`sirge tiyisli mag`liwmatlar boyinsha siyasiy baylanislardin` aktiv bolg`anlig`in tag`i bir deregi Rossiya imperatori Petr I menen qaraqalpaq xaninin` Janibektin` bir-biri menen jazisqan xatlari ayqin misali boladi. XVIII a`sirde bizge kelip jetken barliq yuridikaliq aktler soni ko`rsetedi, qaraqalpaqlar ata jurti Tu`rkistanda otirg`an waqitlari olar qon`si xaliqlar menen birge o`zinin` siyasiy g`a`rezsizligine iye bolg`an. Rossiya imperiyasi XVIII a`sirde Xorezm ha`m Tu`rkistan jerlerin basip aliw ushin o`zlerinin` a`skeriy ekspeditsiyalarin jibergen.

Du`n`ya ju`zindegi basqa barliq milletler siyaqli, qaraqalpaq xalqi da, a`yyemgi ha`m orta a`sirlerde tu`rli at penen ma`lim bolg`an, ha`r qiyli ruw ha`m qa`wimlerdin` birikpesinen qa`liplesken. Hesh bir xaliq, o`zinin` xaliq bolip qa`liplesiwinde, hesh waqitta bir atadan yamasa bir ruwdan kelip shiqpag`an. Qaraqalpaqlardin` ata-babalari burinnan Aral-Kaspiy aralig`indag`i ken`islikte a`yyemgi Oks-Yaksart, o`rta a`sirlerdegi Jeyxun-Sayxun dep atalg`an eki da`r`ya alablari, Evraziyanin` da`rbent jollarinin` boylarinda jaylasiwi na`tiyjesinde, bul geografiyalıq ken`islikke, ha`r da`wirde, ha`r qiyli ruw qa`wimlerdin` aralasiwina alip keldi. Na`tiyjede, Xorezm oazisinin` topirag`ında burinnan jasap kiyatirg`an, sirttan kelip basqa uriw-qa`wimler aralasip, Qubla Aral boyına qonis basqan uruw-qa`wimler birliginde qaraqalpaqlar xaliq bolip qa`liplesedi.

Qaraqalpaqlar uzin ha`m qiyin, mashaqatli tariyxiy-siyasiy waqiyalardi basinan keshiredi ha`m o`zlerinin` pidakerlik miyneti menen diyxanshgiliq oazislerin, qala ma`deniyatin, o`nermentshilik u`lgilerin payda etedi. Qaraqalpaqlar du`n`yag`a belgili bolg`an materialliq ha`m ruwxıy ma`deniyatti do`retdi. Sonliqtan da xalqimizdin` o`tmish, jan`a ha`m en` jan`a tariyxına jildan-jilg`a qizig`iwshliq

artpaqta. Bul ta`biyg`iy na`rse. Sebebi ha`r bir Adam, ha`r bir ruw ha`m millet o`zinin` ata-babasin, kelip shig`iw tariyxin, qaysi millet penen etnikaliq jaqtan jaqin ekenligin bilgisi keledi. Ja`ne de, ha`r bir xaliqtin`, milliy sana sezimingde o`z millette ta`n o`zegesheliklerin biliwge umtiliwshiliq boladi.

O`rta Aziyadag`i wa`liyatlar ishinde Aral boyindag`i tariyxiy-geografiyalik wiloyat o`z aldina ayriqsha bo`linip turadi. Sebebi, Aral boyindag`i burinnan jasap kiyatirg`an qa`wimler, uriwlar, o`zleri jasag`an ta`biyg`iy-geografiyalik jag`dayg`a baylanisli quramali xojaliq penen turmis keshiredi. Ko`plegen ko`shpeli qa`wimler qislay retinde paydalang`an. Sonliqtan da, qaraqalpaqlardin` etngikaliq tariyxi ju`da` ko`p qabatli ha`m quramali, Sebebi , qaraqalpaqlardin` xaliq bolip qa`liplesiwinde ha`r qiyli, ko`plegen etnikaliq komponentler qatnasadi. Qaraqalpaqlar jasag`an ha`m turk tillse qa`wimler jasap, olar o`z-ara siyasiy, ekonomikaliq, ma`deniy ha`m sawda boyinsha baylanista bolg`an ha`m olar bir-birinen xojaliqtin` tu`rlerin u`yrenip, na`tiyjede o`z-ara birigip ketken.

Qaraqalpaq etnogenezin u`yreniwde S.P.Tolstovtin` basishligindag`i Xorezm arxeologiyaliq-etnografiyalik ekspeditsiyasi aytarliqtay u`les qosti. Bul ekspeditsiya Aral boyndag`i xaliqlardin` etnikaliq tariyxin tas da`wirinen baslap, jan`a da`wirge shekem izertleydi. Xorezm ekspeditsiyasinin` T.A.Jdanko basshiliq etken qaraqalpaq etnografiyaik otryadi 1946-jildan baslap qaraqalpaqlardin` kelip shig`iwi boyinsha ko`p g`ana materiallar jiynap, bahali maqala ha`m miynetlerdi baspadan shig`ardi.

Qaraqalpaqlardin` etnogenez ma`selesin u`yreniwde tariyxshi etnograflardan, T.A.Jdanko, S.K.Kamalov, L.S.Tolstova, A.S.Morozova, Q.E.Esbergenov, arxeologlardan Ya.N.Yagodin, M.Mambetullaev, tariyxshi O.Yusupov ha`m t.b. o`z u`leslerin qosti. Qaraqalpaqlardin` kelip shig`iwi ma`selesin bir-birine baylanisli ilimlardin` wa`killeri de (N.A.Baskakov, E.E. Malov, T.K.Xodjayov) qozg`adi. Ko`p jilliq arxeologiyaliq ha`m etnografiyalik izertlewlerge ha`m basqa da ilimlardin` mag`liwmatlarina tiykarlanip S.P.Tolstov qaraqalpaq xalkinin` kelip shig`iwi ha`m qa`liplesiw ma`selesin Aral boyi xaliqlarinin` uzaq dawam etken, o`z-ara birigiw na`tiyjesinde keltirip shig`aradi. Sonliqtan qaraqalpaqlardin` etnikaliq jaqtan qa`liplesiw tariyxin bir neshe da`wirlerge bo`liwge boladi.

XIX a`sirdin` ekinshi yariminda qaraqalpaqlar Xiywa xanlig`inin` puxarashilig`ina o`tken, 1873-jili Amiwda`r`yanin` on` jag`asindag`i qaraqalpaqlar rus patshalig`ina qarag`an. Al, A`miwda`r`yanin` sol ta`repindegi qaraqalpaqlar a`dettegidey Xiywa xanlig`inin` quraminda 1920-jilg`a shekem qalg`an. 1924-jili Orta Aziyada milliy shegera o`tkergennen keyin, 1925-jili 16-fevral`da Qaraqalpaq Avtonomiya oblast` bolip Qazaqstan quramina o`tken. 1930-jili RSFSR quramina kirip, 20-martta 1932-jili Qaraqalpaqstan Avtonomiyali Ken`es Sotsialistlik respublikag`a aylanadi. 1932-jildin` 5-dekabrinen baslap Qaraqalpaqstan O`zbekstan respublikasi quramina kiredi. 1991-jili 14-dekabr`den O`zbekstan quraminda Qaraqalpaqstan suverenli respublika dep ja`riyalandi. Mın jillar dawamında Oraylıq Aziya og`ada h`a`r qıylı dinler, ma`deniyatlar h`a`m turmıs keshiriw qa`biletleri tutasqan h`a`m tınısh tatıw jasag`an oray bolıp keldi. Etnik sabır-taqat, ashıq kewillilik turmıs boronlarınan aman qalıw h`a`m rawajlanıw ushın za`ru`r ta`biyiy normag`a aylandı. Ha`tte bul a`tiraplardı basıp alg`ınlar da Oraylıq Aziya xalıqlarının` ma`deniyatı aldında bas iyip g`ana qoymastan onın` en` bah`alı da`sturlerin, bul jerde payda bolg`an ma`mleketshilik elementlerin abaylap qabıl etti.

Milletler, xalıqlar ortasındag`ı tatiwlıqtın` tuwısqanlıq doslıqtın`, awızbirshiliktin` a`h`miyetlik h`aqqında A`.Nauayı, Abay, Maqtumqulı, Berdaq, A`jiniyaz h`a`m basqa da danışpan ata-babalarımız san mın` wa`siyatların qaldırg`an.

Temani bekkemlewshi sorawlar:

- 1. XIX a`sirdin` 60 jillarında Orta Aziyani Rossiyanin` jawlap aliwi aldınan o`zbek ha`m qaraqalpaq xalqının` siyasiy-ikonomikaliq jag`dayi qanday boldi?**
- 2. XX asir dawamında O`zbekstan xalıqlarının` etnik quramındag`i juz Bergen o`zgerislerge misallar keltirin`?**
- 3. O`zbekistanda jasawshi otiriqshilardin` uriw-aymaq atlari menen ataliwinin` toqtatiliwi?**

Adebiyatlar

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. Toshkent-1998.

2. Bijanov E.B. Kamenniy vek Ustyurta. Avtoreferat na soiskanie uchenoy stepeni dokt. ist. nauk, T., 1996.
3. Kamalov S.K. Qaraqalpaqlardın ata-jurtı h'a'm olardın' h'alıq bolıp qa'liplesiwi h'aqqında. "Erkin Qaraqalpaqstan", 1993
4. Vaynberg B.I. Moneti drevnego Xorezma. M., 1977.
5. Gumilev L.N. Drevnie tyurki. M., 1967.
7. Dusimov Z. Xorezm toponimlari. Tashkent, 1995.
6. Jdanko T.A. Ocherki istoricheskoy etnografii karakalpakov. M-L., 1950.
7. O'zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob, "O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida", Toshkent, 2000.
8. SHoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent-2001.

9-TEMA: O'ZBEK, QARAQALPAQ MILLIY MENTALITETI HA'M ONIN' O'ZINE TA'N QA'SIYETLERI.

JOBASI:

1. *Mentalitet tu'siingi. O'zbek milliy mentaliteti ha'm onin' o'zine ta'n qa'siyetleri.*
2. *Ja'miyet, millet, ja'miet yamasa shaxsinin' tariyxiy orni ruxiy tarawda insaniy qa'dir- qimbati, olardin' turmis nizamlarin payda etiw ku'shi.*
3. *O'zbek milleti mentalitetine ta'n, xalqimiz milliy mentalitetine tiyisli u'rp-a'det ha'm da'stu'rler.*

TAYANISH TU'SINIKLER:

Mentalitet tu'siingi. Ja'miyet, millet, ja'miet yamasa shaxsinin' tariyxiy orni ruxiy tarawda insaniy qa'dir- qimbati, olardin' turmis nizamlarin payda etiw ku'shi. Milliy mentalitetti o'zine ta'n tariyxiy etno-ma'deniy ha'm ta'biyg'iy ilimiy shart-sharayatlari. O'zbek milleti mentalitetine ta'n, xalqimiz milliy mentalitetine tiyisli u'rp-a'det ha'm da'stu'rler.

O'zbek milliy mentaliteti: Du'n'yadag'ı ha'r bir millettin', sonnan, o'zbeklerdin' de aqlıy-ruwxıy ko'rinisi, yag'nıy milliy mentaliteti o'zine ta'n tariyxiy, etnikalıq, ta'biyiy-klimatlı jag'daylar ko'leminde qa'lipleskenindey, onın' ja'miyette ju'z berip atırg'an ja'miyetlik-siyasiy qubılıslar, tariyxiy protsesslerge bolg'an qatnası da tu'rlish bolatug'ınlıg'ı so'zsiz. Milliy o'zine ta'n uzaq tariyxiy da'wirdegi ja'miyetlik-ekonomikalıq, siyasiy protsessler, ta'biyiy-geografiyalıq ornalasıw, o'z-ara etnoma'deniy baylanıslar diniy isenimler tiykarında qa'liplesip, mine usılar ha'm de xalıqtın' ruwxıy-psixologiyalıq ko'z-qarasları negizinde da'stu'rler, u'rp-a'detler ha'm ma'resimler qa'liplesedi.

Mentalitet joqarında ayılğ'an qa'siyetler menen birge milletlerdin' aqlıw-intellektual imkaniyatları ha'm ruwxıy-psixologiyalıq o'zine ta'n o'zgesheliklerin

qamtıp aladı. En' baslısı xalıqtın' tariyxıy ta'jiriybeleri, u'rp-a'detleri, ma'resim ha'm merkelerdin' pu'tin bir sistemasın quraydı. Basqasha etip aytqanda, olar mentalitetin' ha'reketlendiriwshi ku'shleri wazıypasın o'teydi. O'zbek xalqının' etnikalıq jaqtan ko'p tarmaqlı ha'm ko'p tamırlı ekenligi onın' mentalitetinde barlıq urıw ha'm ja'miyetlik qatlamlar ushın ulıwma ta'repler, ja'miyet ma'plerin qorg'awshı pazıylettin' rawajlanıwın ko'rsetip kelgen. Xalqımız minezindegi mehriybanlıq, miymandoslıq, kishipeyillik, a'zzi adamlarg'a ja'rdemlesiw sıyaqlı insaniylik pazıyletleri mine usı ja'miyetlik awızbirshilikti ta'miyinlew, til ha'm kewil, pikir, a'mel birligin saqlaw mu'ta'jliklerinen tuwılǵ'an.

Mın'-mın' jıllar dawamında qa'liplesken milliy mentalitetimiz bizge basqa xalıqlardan jasırın halda ayırılıp rawajlanbag'an. Kerisinshe, milliy mentalitetimizge biz benen qon'sı bolıp jasap kelgen basqa xalıqlardın' belgili bir ma'niste ta'siri bolǵ'an. A'sirese, o'zbek milliy mentalitetine parsı ha'm arab xalıqları u'lken ta'sir ko'rsetken.

O'zbek milliy mentalitetine ta'n ta'replerden ja'ne biri ja'miyet turmısı, adamlar turmıs ta'rzinin' ko'birek da'stu'r, u'rp-a'detler arqalı basqarılıwı bolıp tabıladı.

Batısta shaxs ja'miyetke o'zin tanıtıw, talant ha'm imkaniyatların ko'rsetiwı belgili bir maqsetlerge erisiw quralı sıpatında qaraydı. Ja'miyet insannın' ishki du'n'yası, ruwxıyatı ha'm jeke turmısına ulıwma aralaspaydı. Shıǵ'ısta bolsa pu'tkilley basqasha ko'rinisti ko'remiz. Ha'r bir u'rp-a'det, ma'resim ja'miyet, ma'ha'lle xalqı qatnasında o'tkeriledi. Ja'miyet insandı ja'miyetlik baqlaw astında uslap turıw, shaxstın' ja'miyettegi turaqlı qatnası, onın' ulıwma a'dep-ikramlıq normalar ko'leminde jumıs alıp baratırǵ'anının' da'lili sıpatında ko'rsetiledi. Ja'miyetten ayırılǵ'an halda is ju'rgiziw insannın' ja'miyetten uzaqlasıwı sıpatında bahalanadı.

Shınında da, o'zbek xalqı ja'miyet ma'pleri, ja'miyetshilik pikiri ko'leminde, da'stu'r ha'm u'rp-a'detlerge sadıqlıq negizlerinde birlesiwge tayar ha'm sog'an umtılwshı xalıq. Da'stu'rlerdin' o'zi de ja'miyetshilik pikirinin' turaqlasqan ko'rinisi bolıp tabıladı. Sonı da aytıp o'tiwi kerek, bu'gingi ku'nde o'zbek

qa'diriyatları u'rp-a'det ha'm ma'resimlerinin' da'stu'riy o'zine ta'n ta'replari janlanip atirg'an bir tariyxıy protsesste mentalitetimizdegi ja'miyetshilikke ta'n normalı baylanıslılıq pazıyletin saqlag'an halda, onın' bir qatar individuallasıwı, bunda juwapkershilik sezimın oyatıw, o'zi ushın o'zi esap bere alıw, erkin islew, jeke juwapkershilik sıyaqlı qa'siyetlerdi ja'ne de jetilistiriw za'ru'r.

O'zbekstan g'a'rezsizlikke eriskennen son', ata-babalarımız ta'repinen ko'p a'sirler dawamında jaratılğ'an ju'da' u'lken, biybaha ruwxıylıq, ma'deniy miyrasımızdı, o'tmish tariyxımızdı, ulıwma milliy ruwxıylıq reformalardı a'melge asırıw tiykarg'ı, yag'nıy ma'mleket siyasatı da'rejesindegi ju'da' a'hmiyetli wazıypa sıpatında belgilendi. Sol sebepten de ha'zirgi da'wirde xalqımızdın' milliy mentalitetin o'zinde sa'wlelendiriwshi a'yyemgi u'rp-a'detleri, ma'resimlerin saqlap qalıw ushın to'mendegilerge ayırıqsha dıqqat awdarıw za'ru'r:

❖ a'yyemgi u'rp-a'detler, fol'klor u'lgileri saqlanıp kiyatırğ'an regionlar (Baysın, U'rgit, Shahrısabz sıyaqlılar) da ma'mleket qorg'awına alıw ha'm olarg'a arnawlı at beriw;

❖ xalıq mentalitetindegi unamlı ta'replerdi saqlap qalıw ha'm saqlaw maqsetinde etnologiyalıq qorlar, sho'lkemler du'ziw;

❖ xalqımızdın' milliy mentalitetine tiyisli en' a'yyemgi u'rp-a'det ha'm ma'resimlerdi g'alaba xabar quralları arqalı ken' en jaydırıw.

Pu'tkil du'n'ya boyınsha u'lken globallasıw protsessleri o'tip atırğ'an bir waqıtta o'zbek milliy mentalitetin en jaydırıw onın' ulıwma insanıylıq qadriyatlarg'a qanshelli sa'ykesligin baqlaw imkanın beredi. Bl o'z gezeginde, xalqımızdın' a'yyemgi da'stu'rler, burın nan kiyatırğ'an u'rp-a'det ha'm de ma'resimlerge iye bolıwı o'zine ta'n ha'm o'zine ta'n milliy mentalitetke iye xalıq ekenligin tastıyıqlap turıptı.

Temani bekkemlewshi sorawlar:

- 1. Mentalitet degende neni tu'sinesiz?**
- 2. Xalıq mentalitetindegi unamlı ta'replerdi saqlap qalıw ha'm saqlaw maqsetinde nelerdi amelge asirar edin'iz?**
- 3. Sizge xalqımızdın' qaysi milliy u'rp-a'detleri, dastu'rleri unaydi?**

Adebiyatlar

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent-1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat engilmas kuch. Toshkent-2008.
3. O'zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob. "Mustaqil O'zbekiston tarixi", T., 2000.
4. SHoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent-2001.
5. Ma'mbetullaev M., Yusupov O.J. Qaraqalpaqstan tariyxı. 1-2-3-kitap.N.: 2002-2003-2005.
6. O'zbekstan h'a'm Qaraqalpaqstan xalıqları tariyxı boyınsha derekler. N.: 1995.
7. Ma'mbetov K. Qaraqalpaqlar tariyxı. N.: 1993